दर्शनम् 1 - न्यायः
तर्कसंग्रहः दीपिकासहितम्

COURSE CODE: M23SN08DC

Discipline Core Course

Postgraduate Programme

Sanskrit Language and Literature

SGOU

SELF LEARNING MATERIAL

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

The State University for Education, Training and Research in Blended Format, Kerala

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Vision

To increase access of potential learners of all categories to higher education, research and training, and ensure equity through delivery of high quality processes and outcomes fostering inclusive educational empowerment for social advancement.

Mission

To be benchmarked as a model for conservation and dissemination of knowledge and skill on blended and virtual mode in education, training and research for normal, continuing, and adult learners.

Pathway

Access and Quality define Equity.

SGOU

दर्शनम् 1 - न्यायः
तर्कसंग्रहः दीपिकासहितम्

Course Code: M23SN08DC

Semester - II

Discipline Core Course
Postgraduate Programme
Sanskrit Language and Literature
Self Learning Material

(With Model Question Paper Sets)

SGOU

വിദ്യകൊണ്ട് സ്വതന്ത്രരാവുക

SREENARAYANAGURU
OPEN UNIVERSITY

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

The State University for Education, Training and Research in Blended Format, Kerala

दर्शनम् 1 - न्यायः
तर्कसंग्रहः दीपिकासहितम्

Course Code: M23SN08DC

Semester - II

Discipline Core Course

MA Sanskrit Language and Literature

SREENARAYANAGURU
OPEN UNIVERSITY

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from Sreenarayanaguru Open University. Printed and published on behalf of Sreenarayanaguru Open University by Registrar, SGOU, Kollam.

www.sgou.ac.in

ISBN 978-81-971228-1-1

DOCUMENTATION

Academic Committee

Dr. Shyla C.A.
Prof. M. S. Muraleedharan Pillai
Dr. J.P. Prajith
Dr. N.K. Sundareswaran
Dr. Chandrashekaran Nair
Prof. C.S. Sasikumar
Dr. K. M. Sangameshan
Dr. Sreejith T.G.
Dr. K.Unnikrishnan

Development of the Content

Chitra Bhaskar

Review

Content : Dr. Radhakrishnan S.
Format : Dr. I.G. Shibi
Linguistics : Dr. Radhakrishnan S.

Edit

Dr. Radhakrishnan S.

Scrutiny

Chitra Bhaskar, Dr. Jothilekshmi. M

Co-ordination

Dr. I.G. Shibi and Team SLM

Design Control

Azeem Babu T.A.

Cover Design

Jobin J.

Production

August 2024

Copyright

© Sreenarayanaguru Open University 2024

YouTube

MESSAGE FROM VICE CHANCELLOR

Dear learner,

I extend my heartfelt greetings and profound enthusiasm as I warmly welcome you to Sreenarayanaguru Open University. Established in September 2020 as a state-led endeavour to promote higher education through open and distance learning modes, our institution was shaped by the guiding principle that access and quality are the cornerstones of equity. We have firmly resolved to uphold the highest standards of education, setting the benchmark and charting the course.

The courses offered by the Sreenarayanaguru Open University aim to strike a quality balance, ensuring students are equipped for both personal growth and professional excellence. The University embraces the widely acclaimed "blended format," a practical framework that harmoniously integrates Self-Learning Materials, Classroom Counseling, and Virtual modes, fostering a dynamic and enriching experience for both learners and instructors.

The university aims to offer you an engaging and thought-provoking educational journey. The postgraduate programme in Sanskrit offers a special mix of language and literature studies. While the programme covers various aspects of Sanskrit literature and provides the necessary credits, its main goal is to help learners better understand how different types of literature connect with society. We have also made sure to introduce learners to the newest developments in Sanskrit literature. This programme operates on this premise, and the Self Learning Material is designed to reflect this balanced approach.

Rest assured, the university's student support services will be at your disposal throughout your academic journey, readily available to address any concerns or grievances you may encounter. We encourage you to reach out to us freely regarding any matter about your academic programme. It is our sincere wish that you achieve the utmost success.

Warm regards.
Dr. Jagathy Raj V. P. 07-08-2024

Contents

Block-1 भारतीयदर्शनप्रक्रियायां न्यायवैशेषिकयोः एवं तर्कसंग्रहस्य च विशेषपरिचयः 1

Unit-1 न्यायवैशेषिकदर्शनयोः विशेषपरिचयः 2

Unit-2 तर्कसंग्रहस्य व्याख्यानानां च परिचयः, मङ्गलश्लोकः च 13

Unit-3 सप्तपदार्थानाम् उद्देशः, विभागः च 22

Block-2 द्रव्याणां गुणानां निरूपणं, प्रमाणनिरूपणं च 33

Unit- 1 द्रव्याणां निरूपणम् 34

Unit- 2 गुणानां शब्दपर्यन्तानां निरूपणम् 49

Unit- 3 ज्ञानस्य तद्भेदानां च निरूपणं, सामान्यतः प्रमाणनिरूपणं च 61

Unit- 4 कारणनिरूपणं विभागः च 67

Block- 3 प्रत्यक्षस्य अनुमानस्य च निरूपणम् 74

Unit-1 प्रत्यक्षनिरूपणं सन्निकर्षनिरूपणं च 75

Unit- 2 अनुमानप्रक्रियानिरूपणं स्वार्थपरार्थविभागः च 85

Unit- 3 पक्षसपक्षविपक्षनिरूपणं त्रिविधलिङ्गनिरूपणं च 94

Unit- 4 हेत्वाभासनिरूपणम् 100

Block- 4 उपमानशब्दयोः अवशिष्टपदार्थानां च निरूपणम् 107

Unit- 1 उपमाननिरूपणम् 108

Unit- 2 शब्दप्रमाणनिरूपणम् 114

Unit- 3 अवशिष्टगुणानां, कर्मणां च निरूपणम् 123

Unit-4 अवशिष्टपदार्थानां सामान्यादीनां चतुर्णां निरूपणम् 129

Model Question Paper (SET – A) 139

Model Question Paper (SET – B) 141

SGOU

भारतीयदर्शनप्रक्रियायां न्यायवैशेषिकयोः एवं तर्कसंग्रहस्य च विशेषपरिचयः

BLOCK-1

SGOU

UNIT 1

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः विशेषपरिचयः

Learning Outcomes

- दर्शन विषयान् जानाति।
- न्यायवैशेषिकदर्शनयोःअवबोधः।
- तर्कशास्त्रग्रन्थानां परिचयः।
- तत्वशास्त्रे युक्तिविचारं निरूपयति ।
- न्यायवैशेषिकयोः साम्यतां वैधर्म्यं च वेत्स्यति।

Background

भारतं दर्शनानां धरा भवति। अनेकानि दर्शनानि भारते सञ्जातानि। इदानीं दर्शनमिति स्थाने तत्वचिन्ता तत्वशास्त्रं इति पदद्वयमपि उपयुज्यते।विदितं हि सर्वैः यत् लोकेऽस्मिन् प्राणिनः सर्वे सुखाय दुःखमोक्षाय च यतन्ते सर्वथा सर्वदा च इति।पण्डिताः सकलं जगत् सारहीनं मत्वा किं सत्यमिति विज्ञातुम् इच्छन्तः सन्तः जीवं, जगद्, ब्रह्म आत्मानंच अधिकृत्य विचारम् अनवरतमकुर्वन्। एवं जिज्ञासुभिः पण्डितैः कृतेभ्यः प्रयत्नेभ्यः विवधदर्शनानाम् आविर्भावः। भारतीयपरम्परायांदर्शनानि द्विधा विभज्यन्ते। आस्तिकदर्शनानि नास्तिकदर्शनानि चेति। तेषु दर्शनेषु प्रधानौ भवतः न्यायवैशेषिकौ।वस्तुतस्तु वैशेषिक एव न्यायात्प्राचीनतरः। कणादः एवास्य दर्शनस्य आद्यः प्रवक्ता विशेषसंज्ञकस्य पदार्थस्यापूर्वतया स्वीकाराद् वैशेषिकमिति नाम।द्रव्यगुणकर्मसामान्य-विशेषसमवायाः षट् पदार्थाः इति वैशेषिकाः कथयन्ति। द्वे प्रमाणे- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, इति।न्यायदर्शनस्य उपज्ञाता गौतममहर्षिः एव। अस्य दर्शनस्य अपरे नामधेये भवतः प्रमाणशास्त्रं, तर्कशास्त्रं चेति। नैयायिकाः सप्त पदार्थाः कथयन्ति। प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शब्दं इति प्रमाणानि प्रतिपादयन्ति।

Keywords

दर्शनं, न्यायं, वैशेषिकं, पदार्थः,द्रव्यं, गुणं, कर्मं, सामान्यं, विशेषं, समवायं, अभावं. प्रमाणं, न्यायसूत्रकारः,गौतमः, कणादः।

Discussion

भारतीयदर्शनानि अन्येभ्यः अपि दर्शनेभ्यः प्राचीनतमं भवति।

सर्वाणि शास्त्राणि दर्शनानुसारं सञ्जातानि। शास्त्रस्य प्रदिपदाकं मार्गदर्शकं भवति दर्शनम्। शास्त्राभिवृद्धेः कारणेषु अन्यतमं भवति शास्त्ररूपीकरणाय प्रयुक्तमानं दर्शनम्। किं नाम दर्शनम्?दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। येन तत्त्वं दृश्यते तद्दर्शनम्। दर्शनं यथार्थतः ज्ञानचक्षुः भवति।भारतीयदर्शनं सर्वेभ्योऽपि दर्शनेभ्यः प्राचीनतमं भवति।वेदसंहितासु भारतीयदर्शनस्य बीजं दृश्यते। ब्राह्मणसाहित्ये आरण्यकसाहित्ये च क्रमेण दर्शनस्य प्रोन्नतिः वर्तते। उपनिषत्साहित्यं तु दर्शनस्य अक्षयखनिरेव।एते बुधाःजीवानां त्रिविधदुःखविनाशायैव सततमचिन्तयन् तेषां दर्शनोद्देश्यं केवलं ज्ञानं प्रति अनुरागमेव न, अपि तु येन केनचित् उपायेन जीवजगतः दुःखोन्मूलनमेवास्तिवस्तुतः। भारतीदर्शनानां मूलं विश्वस्मिन् विद्यमानानां त्रिविधदुःखात्यन्तिकनिवृत्तिःएवास्ति। दुःखानाम् आत्यन्तिकी निवृत्तिः अध्यात्मतत्त्वविज्ञानेनैव सम्भाव्यते।

प्रेक्षणार्थकाद् दृश् धातेः ल्युट् प्रत्यये कृते निष्पन्नोऽयं दर्शनशब्दः।

प्रेक्षणार्थकाद् दृश् धातेः (दृशिर् प्रेक्षणे) ल्युट् प्रत्यये कृते निष्पन्नोऽयं दर्शनशब्दः। दर्शनं इत्यस्य भाषापरः अर्थः, नयनं, स्वप्नः, बुद्धिः, धर्मः, उपलब्धिः, दर्पणः शास्त्रम् इत्यादि।किन्तु 'अध्यात्मायत्तम्' इत्यर्थे अस्य पदस्य शास्त्रप्रयोगः दृश्यते। शास्त्रम् अर्थात् येनोपायेन सांसारिकाणां पदार्थानां वास्तविकं स्वरूपं ज्ञायते तदेव दर्शनपदवाच्यम्।अस्य दर्शनस्य अयमाशयः अस्ति यद् दर्शनेनैव अस्मिन् जगति किं सत्यं, किं वा

असत्यमस्ति इदं सम्यक् समीक्ष्यते, विविच्यते, परीक्ष्यते च। प्रपञ्चसृष्टिः, आस्तिक-नास्तिकचिन्ताः वेदानां प्रामाण्यादिकं च दर्शनस्य विषयः।

पाश्चात्यदर्शनेषु दर्शनशब्दरूपे 'फिलोसफि' शब्दः प्रचलितः। परन्तु तात्त्विकदृष्ट्या शब्दोऽयं न दर्शनस्य पर्यायः शब्दोऽयं द्वाभ्यां शब्दाभ्यां योगेन निष्पन्नः।अनुरागवाचकेन 'फिलोसफि' शब्दं निष्पद्यते इत्थम् अस्य अर्थः विद्यानुरागः अस्ति। ये धीमन्तः जीवजगत् ईश्वरादिविषयाणां सम्यक् ज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रयतन्ते ते इति शब्देन अभिधीयन्ते। परन्तु अस्माकं देशे दर्शनविदः दार्शनिकशब्दाभिधानाः सन्ति। एते बुधाः जीवानां त्रिविधदुःखविनाशायैव सततमचिन्तयन् तेषां दर्शनोद्देश्यं केवलं ज्ञानं प्रति अनुरागमेव नः अपि तु येन केनचित् उपायेन जीवजगतः दुःखोन्मूलनमेवास्ति वस्तुतः भारतीदर्शनानां मूलं विश्वस्मिन् विद्यमानानां त्रिविधदुःखात्यन्तिकनिवृत्तिरेवास्ति। दुःखानाम् आत्यन्तिकी निवृत्तिः अध्यात्मतत्वविज्ञानेनैव सम्भाव्यते।

पाश्चात्यदर्शनेषु दर्शनशब्दरूपे 'फिलोसपि' शब्दःप्रचलितः।

भारतीयपरम्परायां नव दर्शनानि द्विधा विभज्यन्ते। षडास्तिकदर्शनानि, त्रीणि नास्तिकदर्शनानि चेति। आस्तिकनास्तिकयोः अयमेव भेदो यत्प्रथमं वेदप्रामाण्यम् अङ्गीक्रियते अपरं तद्विपरीतकम्। प्रथमे विभागेसाङ्ख्यम्(कपिलमहर्षिः),योगः(पतञ्जलिमहर्षिः), न्यायं(गौतममहर्षिः), वैशेषिकं (कणादमहर्षिः), पूर्वमीमांसा (जैमिनिमहर्षिः), वेदान्तं (उत्तरमीमांसा) बादरायणः द्वितीये तु चार्वाकं (चार्वाकः), बौद्धं (गौतमः), जैनदर्शनं (वर्धमान महावीरः) च। वेदप्रामाण्यभावात् अवैदिकदर्शनानि इति नामान्तरम्। नास्तिकाः वेदनिन्दकाः इति मनुस्मृतिः।

षडास्तिकदर्शनानि, त्रीणि नास्तिकदर्शनानि सन्ति।

1.1 न्यायदर्शनम्

मानवस्य उत्कृष्टतमं दर्शनमेव न्यायदर्शनम्। प्रमाणैः

अर्थपरीक्षणं न्यायः। नीयन्ते विवक्षितार्थाः येनेति न्यायः। षोडशपदार्थतत्वज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः) इति नैयायिकाः।प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद- जल्प-वितण्डा हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानात् निश्रेयसाधिगमः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि।अस्याशयश्च 'प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मकपञ्चावयववाक्यमिति ।

षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः)इति नैयायिकाः।

'न्यायदर्शनस्य प्रयोजनं वेदविरोधितर्कनिरसनोपाधिकं वैदिकसिद्धान्तरक्षणोपयोगि प्रमाणादि प्रतिपादनमेव। इदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं तर्कशास्त्रं चोच्यते। तत्र प्रमीयते अनेन इति प्रमाणं, तस्य शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं, तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते विषयाः अनेन इति तर्काः,तेषां शास्त्रं तर्कशास्त्रम्। तर्क्यन्ते प्रमाविषयीक्रियन्ते अर्थाः इति।

अक्षपादः सोमशर्मशिष्योऽस्य आद्यः प्रवक्ता। मेधातिथि-गौतमः शतानीकतातोऽहल्यापतिरस्य प्रथमः सूत्रकारः। वात्स्यायनमते तु अक्षपाद एवं न्याय सूत्रकारो गौतमः। यत उक्तम्-

"योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्ययाद्वदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायनः इदं भाष्यजातमवर्तयत् ।।"इति।

प्रमाणद्वारा प्रमेयसाधनपरा प्राचीनन्यायशब्देन व्यपदेश्या।

तस्य च कृतिर्न्यायसूत्रमिति प्रसिद्धा। वात्स्यायनोऽस्य प्रथमो भाष्यकारः पक्षिलस्वामीत्यपरपर्यायः। इयं धारा प्रमाणद्वारा प्रमेयसाधनपरा प्राचीनन्यायशब्देन व्यपदेश्या। अत्रैवापरा प्रमाणविवेचनपरा गङ्गेशाचार्येण (वि०१२५०) प्रतिपादिता नव्यन्यायपदेन व्यपदेश्या अवच्छेदकावच्छेद्यसंज्ञिता च। गौतममनुवात्स्यायन (न्यायसूत्रभाष्यकर्ता) उद्योतकर (न्यायवार्तिककर्ता)वाचस्पतिः(न्यायसूचीप्रणेता) जयन्तभट्ट (न्यायमञ्जरीकारः) उदयनाचार्यः (लक्षणावलीप्रणेता) प्रभृतयोऽस्य प्राचीनधाराया आचार्याः। तथैव गङ्गेशाचार्यः (तत्वचिन्तामणिः) पक्षधरः (बालोककर्ता)

न्यायदर्शनस्य प्रमुखग्रन्थाः ।

वासुदेवरघुनाथ (विल्क्षगदीधितिकर्ता) मथुरानाथः (गूढार्थप्रकाशिनीकर्ता) जगदीशः (जागदीशी शब्दशक्तिप्रकाशिकाप्रणेता) गदाधरः (गादाधरीकर्ता) विश्वनाथः (भाषापरिच्छेदन्यायसिद्धान्तमुक्ता-वलीकर्ता) प्रभृत्याचार्या नव्यन्यायसम्बद्धाः। षोडशपदार्थानां सप्तस्वेवान्तर्भावनं, प्रमाणानां मूलदोषविवेचनं, सन्दर्भग्रन्थ प्रणयनम्, अवच्छेदकावच्छिन्नादि प्रयोगश्च नव्यन्यायस्य वैशिष्ट्यानि। प्रमेयनिमित्तकप्रमाणानां प्रमेयनिरपेक्ष्यविवेचनम् एवास्य कृशः पक्षः। अतएतेषां संक्षेपेण विवरणी प्रस्तूयते।

मेधातिथिगौतमप्रणी तत्वेन यंग्रन्थो न्यायशास्त्रस्यप्रथम आलोकः।

मेधातिथिगौतमप्रणीतत्वेन ख्यातोऽयं ग्रन्थो न्यायशास्त्रस्य प्रथम आलोकः। अस्य प्रणयनकालमधिकृत्य पण्डिता विवदन्ते। केचिन्मेधातिथि विक्रमपूर्वद्वितीयशतकभवं मन्यन्ते मनुस्मृतेर्वर्तमानोपलब्धरूपे तस्य भाष्योपलब्धेः। केचित्तु मनुस्मृतिभाष्यकारं मेधातिथि न्यायसूत्रकारान् मेधातिथेः पृथगेव मन्यन्ते। केचित्तं न्यायसूत्रकार गौतमः धर्मसूत्रकारेण सह संयोजयन्ति।

बहवः ग्रन्थाः सूत्रव्याख्यानपरा निबन्धात्मकाश्च सन्ति।

एतदतिरिकमपि बहवो ग्रन्थाः सूत्रव्याख्यानपरा निबन्धात्मकाश्च दृष्टा वा अदृष्टाः सन्ति येषामत्र सङ्ख्यानं नैव सम्भवि। सामान्यतः श्रीनिवासस्य जानकीनायस्य न्यायसिद्धान्तमञ्जरी, महादेवस्य ज्यायकौस्तुभः, सिद्धसेन-दिवाकरस्य न्यायावतारः, शङ्करमित्रस्य वादिविनोदः, आनन्दघोषाचार्यस्य प्रमाणमाला, रामशास्त्रिणः पञ्चलक्षणी-सर्वस्वं, गङ्गासहायस्य व्यावप्रदोषः, भासवंजस्य न्यायसारः, योगीन्द्रानन्दस्य न्यायभूषणम्, चित्रघरस्य प्रमाणविनोदः, शशधराचार्यस्य न्यायसिद्धान्तप्रदीपः, वरदराजस्य तार्किकरक्षा, केशवमिश्रस्य तर्कभाषा, शिवादित्यस्य सप्तपदार्थो, जगदीशस्य तर्कामृतं, सुन्दराचार्यस्य तर्कपद्यरत्नावली, वेणीदत्तस्य पदार्थमण्डनं, लौगाक्षिभास्करस्य

तर्ककौमुदी, एते चान्ये च बहवो मौलिका निबन्धाष्टीका ग्रन्थश्च दृष्टिपथमागताः सन्ति ।

प्रमाणादिज्ञानादेव निःश्रेयसप्राप्तिः, परमाणुकारणतावादः, सुखदुःखात्मकमनोवृत्योर्नाशे मनसः साम्यावस्था, न यत्र सुखं न दुःखं सैव मुक्तिः,ईश्वरोऽनुमानगम्यः इति न्यायस्य प्रधानः सन्देशः।

1.2 नव्यन्यायदर्शनम्

भारते दशमे एकादशशतके च बौद्धदर्शनस्य प्राधान्यं प्रायेण विनष्टमभूत्। समाजिक-धार्मिकभेदाः दर्शनेषु व्यतियानाय प्रेरकाः अभवन्। यद्यपि न्याय-वैशेषिकदर्शने भिन्ने, तथापि कानिचन समानकार्याणि द्रष्टुं शक्यते। यथा-

१. कार्यकारणभावः तदनुकूला चिन्ताधारा।

२. लक्ष्ये समानता।

३. उभयोः प्रयोजनं मोक्षप्राप्तिरेव।

वैशेषिकदर्शनं प्रमेये प्राधान्यं कल्पयति। न्यायदर्शनं तु प्रमाणेषु।

वैशेषिकदर्शनं प्रमेये प्राधान्यं कल्पयति। न्यायदर्शनं तु प्रमाणेषु। तर्कस्य युक्तेः परीक्षायाः परीक्षानिरीक्षणस्य च प्राधान्यं न्यायदर्शने वर्तते। अतः उभयोः प्राधान्यं स्वीकृत्य नूतना काचन सरणिराविर्भूता। सा सरणिः भवति नव्यन्यायः अथवा कणादन्यायसिद्धान्तः। तर्कसिद्धान्तमिति अपरं नाम च लब्धम्।

नव्यन्यायदर्शन सिद्धान्तस्य प्रवर्तकः आसीत् गङ्गेशोपाध्यायः।

नव्यन्यायदर्शनसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः आसीत् गङ्गेशोपाध्यायः। सः द्वादशे शतके तत्त्वचिन्तामणिः इति ग्रन्थःरचितवान्। तस्मिन् चत्वारः अध्यायाः सन्ति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दान् प्रमाणानि अस्मिन् विशदयति। द्वादशशतकादारभ्य इदम्पर्यन्तं नव्यन्यायदर्शने अनेके ग्रन्थाः संजाताः। बह्वयः टीकाः च जाताः। तेषु भेदाभेदोपकारप्रदः ग्रन्थः भवति 'तर्कसंग्रहः'। तस्य ग्रन्थस्य कर्ता आसीत् सप्तदशशतके आन्ध्राराज्ये आर्काप्रविश्यायां लब्धजन्मा

अन्नम्भट्टमहाशयः। अयं ग्रन्थः न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्रामाणिकग्रन्थः। अस्य ग्रन्थस्य चतुत्रिंशत् टीकाः संस्कृते संजाताः।

1.3 वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकदर्शनं सर्वेषां एव दर्शनानां सकलशास्त्रोपकारकं परमपुरुषार्थोपयोगि शास्त्रम्

वैशेषिकदर्शनं सर्वेषामेव न्यायपूर्वोत्तरमीमांसादि दर्शनानां सकलशास्त्रोपकारकं परमपुरुषार्थोपयोगि च। तत्रभवान् कणादः स्वतपसा परितुष्टेन परमेश्वरेण उलूकरूपं धृत्वा वैशेषिकशास्त्रं प्रणिनाय। यथोक्तं -

"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम्।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणमुने नमः ॥"

उलूकरूपधारिणा महेश्वरेणोपदिष्टत्वाद्दर्शनमिदम् उलूक्यनाम्नापि प्रसिद्धम्। विशेषसंज्ञकस्य पदार्थस्यापूर्वतया स्वीकारादेवास्य वैशेषिकमिति नाम। प्रकरणदृष्ट्या वैशेषिक एव न्यायात्प्राचीनतरः। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाःइति ते कथयन्ति। किन्तु केचनवैशेषिकाः अभावपदार्थं सप्तपदार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति।प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति द्वे प्रमाणे। वैशेषिकदर्शनं प्रमेये प्राधान्यं कल्पयति ।

न्यायवैशेषिकयोः कः प्राचीन इति विषये त्रिविधंमतम् अनुवर्तयन्ति।

न्यायवैशेषिकयोः कः प्राचीन इति विषये पण्डिताः त्रिविधं मतमनुवर्तयन्ति-न्यायो वैशेषिकात्प्राचीनतरः, वैशेषिको न्यायात्प्राचीनतरः, उभयोः समानकालिकत्वञ्च ।

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारी मीमांसा न्यायविस्तारः।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या एताश्चतुर्दश।।' इति मनुस्मृतिः।

अत्र वैशेषिकस्य न्यायविस्तारे एवान्तर्भावात् न्यायः वैशेषिकात्प्राचीनतरः इति केचित्।

'कणादन्यायमतयोः इत्युल्लेखात्' वैशेषिके पदार्थानां षड्विधत्वम् उक्तम्। तस्यैव षड्विधस्य षोडशपदार्थत्वेन न्याये विस्तरात् वैशेषिकस्य न्यायापेक्षया प्राचीनत्वं इत्यपरे। शिवस्य सप्तविंशतितमः अवतारः भवति सोमशर्मा। तस्य द्वौ शिष्यौ अक्षपादः, कणादः चेति। इदं शास्त्रद्वयं माहेश्वरम् इति

वायुपुराणकथा। अतः केचन उभयोः दर्शनयोः समकालिकत्वं मन्यन्ते।

1.4 वैशेषिकदर्शनस्य उत्पत्तिः विकासः च ।

कणादस्य समयः कपिलहिरण्यगर्भादि समकालिक एव दृश्यते।

वस्तुतस्तु प्रकरणदृष्ट्या वैशेषिक एव न्यायात् प्राचीनतरः। कणादोऽस्याद्यः प्रवक्ता। तस्य च वैशेषिकसूत्रम् इति ग्रन्थः सम्प्रति समुपलभ्यते। कालविमर्शकास्तविक्रमपूर्व-द्वितीयशतकभवं मन्यन्ते। किन्तु रामायणकाले एवं रूपातल्ये-गौतमान्मेधातिथेः शतानीकपितुरपि पूर्ववर्ती कणादः कथं पाणिन्यनन्तरमायातीति नेदं मतं विश्वासभूमिः। अपरञ्च न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१।२५) न षट्पदार्थ नियमस्तद्वोधान्मुक्तिः। (५१८५) षोडशादिष्वप्येवम् (५/८६) इति षडध्यायमुल्लेखात् तस्या अपि प्राचीनतरत्वम् अस्य सिध्यति। तेन कणादस्य समयः कपिलहिरण्यगर्भादि समकालिक एवं दृश्यते अर्थात् विक्रमपूर्वसहत्ताब्दीमभितो वा ततोऽपि प्राचीनतर इति।

वैशेषिकसूत्राणां बह्वथष्टीकाः समुपलभ्यन्ते।

वैशेषिकसूत्राणां बह्वथष्टीकाः समुपलभ्यन्ते। प्रशस्तपादेन रचितं "प्रशस्तपादभाष्यं" व्योमशिखाचार्यस्य "व्योमवतीटीका", श्रीधराचार्यस्य "न्यायकन्दली", उदयनचार्यस्य "न्यायकिरणावली", वल्लभाचार्यस्य "लीलावती" चास्य प्रसिद्ध वृत्तयः। तथैव शङ्करमिश्रस्य उपस्करः, जयनारायणस्य कणादसूत्रवृत्तिः चन्द्रकान्तस्य वैशेषिकभाष्यं च। अत्र हि दश अध्यायाः सप्तत्युत्तरत्रिंशत् सूत्राणि च। प्रत्यध्यायं द्वे आह्निके इति विंशत्याह्निकानि।

निःश्रेयसः अस्य मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यविषयः। तच्च द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायविशेषानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्वज्ञानादेव मोक्षप्राप्तिः। जीवात्माज्ञानस्वरूपा एव। परमात्मा तु तद्विलक्षण ईश्वरः। जीवात्मा सुखदुःखादि विषयी, परमात्मा तु शुद्धः। तत्वज्ञानेन मिथ्यावासना निवर्ततेततश्चप्रवृत्तेरेवाभावात्कर्मणामपि नितान्तमभावः

निःश्रेयसमेव मुख्यप्रतिपाद्य विषयम् ।

सम्पद्यते। ततश्च यः सुखदुःख अपगमः स एव मोक्ष इति शास्त्रस्यास्य रहस्यमिति।

अत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाः। तत्र पृथिव्यादीनि नवैव द्रव्याणि। रूपादयश्चतुर्विंशतिगुणाः। उत्क्षेपणादि पञ्चैव कर्माणि। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यम्। सामान्यप्रतिकूलो विशेषः। प्रत्ययहेतुः सम्बन्धः समवायः। द्वे प्रमाणो प्रत्यक्षानुमाने। कणादः एव वैशेषिकदर्शनस्य आद्यः प्रवक्ता। सः वैशेषिकसूत्रम् इति ग्रन्थं रचितवान्। तस्मिन् ग्रन्थे दश अध्यायाः सन्ति। प्रत्यध्यायं द्वे अह्निके स्तः। आहत्य विंशत्याह्निकानि। वैशेषिकसूत्राणां अनेकाः टीकाः सन्ति। प्रशस्तपादेन विरचितं प्रशस्तपादभाष्यं, व्योमशिखाचार्यस्य व्योमवती, उदयनाचार्यस्य किरणावली, वल्लभाचार्यस्य न्यायलीलावती च प्रसिद्धाः टीकाः। अपि च शङ्करमिश्रस्य उपस्करः, जयनारायणस्य कणादसूत्रवृत्तिः, चन्द्रकान्तस्य वैशेषिकभाष्यं च वैशेष्कग्रन्थेषु प्रमुखाः ग्रन्थाः भवन्ति।

षट् पदार्थाः,नवैव द्रव्याणि,चतुर्विंशति गुणाः, पञ्चकर्माणि।

Summarised Overview

भारतीयदर्शनानि सामान्यतः आस्तिकदर्शनम्, नास्तिकदर्शनम् इति द्विधा विभज्यन्ते।

यानि दर्शनानि वेदानां परमप्रामाण्यम् अङ्गीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनानि, यानि च वेदानां प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनानि च। आस्तिकदर्शनानि षड् सन्ति। त्रीणि नास्तिकदर्शनानि सन्ति। भारतीयदर्शनं सर्वेभ्योऽपि दर्शनेभ्यः प्राचीनतमं भवति। न्यायदर्शनस्य प्रयोजनं वेदविरोधि तर्कनिरसनोपयिकं वैदिकसिद्धान्तरक्षणोपयोगि प्रमाणादि प्रतिपादनमेव। इदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रं तर्कशास्त्रं च उच्यते। षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः) इति नैयायिकाः।द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष- समवायाः षट् पदार्थाःइति वैशेषिकाः कथयन्ति। यः सुखदुःख अपगमः स एव मोक्ष इति वैशेषिकदर्शनस्य रहस्यमिति। अत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षट् पदार्थाः। द्वे प्रमाणो प्रत्यक्षानुमाने इति।

Assignments

- न्यायमतमनुसृत्य मोक्षसिद्धिः प्रतिपादयत।
- वैशेषिकमतमनुसृत्य प्रमाणानि लिखत।
- वैशेषिकमतमनुसृत्य अभावपदार्थस्य निराकरणं प्रतिपादयत।
- न्यायमते प्रमाणानि लिखत।
- न्यायदर्शने वर्तमानान् प्रमुखान्ग्रन्थान् प्रतिपादयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 2

तर्कसंग्रहस्य व्याख्यानानां च परिचयः,मङ्गलश्लोकः च

Learning Outcomes

- तर्कसंग्रहग्रन्थस्य परिचयः।
- न्यायशास्त्रग्रन्थानां व्याख्यानशैलीम् अवगच्छन्ति।
- मङ्गलश्लोकस्य प्राधान्यं ज्ञायते।
- न्यायशास्त्रस्य वादप्रक्रियां परिचिनोति।
- मङ्गलाचरणस्य आवश्यकताम् अवगन्तुं शक्यते।
- मङ्गलाचरणे भारतीयपरम्परा कीदृशीति वेत्स्यति।

Background

भारतीयदर्शनपरम्पराम्, एवम् आस्तिकनास्तिकभेदाः, तेषु न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्राधान्यं च। द्रव्यादिसप्तपदार्थाःतेषांसंग्रहः-संक्षेपेणस्वरूपकथनं क्रियते इति तर्कसंग्रहः।

तर्कसंग्रहस्य तर्कसंग्रहदीपिकायाः च कर्ता उभयोः ग्रन्थयोः आदौ मङ्गलमाचरितवान्। चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं इष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मङ्गलं ग्रन्थादौ आचरितवान्। समाप्तिमभिलषता ग्रन्थकारेण मङ्गलाचरणं कार्यम् इति वेदविधिः वर्तते।तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। पुनः पृथिव्यादीनां लक्षणानि। गन्धवती पृथुवी इत्यादिः।

Keywords

अन्नंभट्टः,तर्कशास्त्रम्, मङ्गलश्लोकः, सप्तपदार्थः,प्रमाणलक्षणम्, उद्देशः, परीक्षा, पूर्वपक्षं, समाधानं, श्रुतिः, कारणं, कार्यं, अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः, असंभवः

Discussion

तर्कसंग्रहस्य कर्ता अन्नंभट्टः। सप्तदशे शतके एव अन्नम्भट्टस्यजीवनकालः। तस्य पिता विरुमलाचार्यः। सः राघवसोमयाजिकुलोद्भवः च। सःइदानीन्तने आन्ध्रादेशे चिट्टूर्प्रविश्यायां प्रादुर्भूतः। सः न केवलं तर्कशास्त्र पण्डितः किन्तु मीमांसायां व्याकरणे च तस्य पाण्डित्यम् अवर्तत।

तर्कसंग्रह ग्रन्थपरिचयः

तर्कसंग्रहे सप्तपदार्थानां विशदीकरणेन साकं कारणस्य त्रैविध्यं, प्रमाणलक्षणं, प्रमाणानि च सविस्तरं प्रतिपादयति। कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये द्रव्यादिसप्तपदार्थानां संग्रहं एव तर्कसंग्रहे प्रतिपादयति। 'दीपिका' इति टीकापि अनेन रचिता। अन्नम्भट्टेन रचिताः ग्रन्थाः। तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः द्रव्यादिसप्तपदार्थाः तेषां संग्रहः- संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियते इत्यर्थः तर्कसंग्रहः। बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्स्वपि शास्त्रग्रहणपटूनां छात्राणां अनायासेन तर्कशास्त्रप्रवेशनाय तर्कसंग्रहः प्रयोजकमेव। अतः जगन्नियन्तारं शिवं हृदये नितरां स्थापयित्वा गुरून्नमस्कृत्य तर्कसंग्रहरचनाम् अन्नम्भट्टः आरभते।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ।।१।।

अन्वयः- विश्वेशं हृदि निधाय गुरुवन्दनं विधाय बालानां सुखबोधाय तर्कसंग्रहः क्रियते।

मङ्गलश्लोकस्य सारांशः।

अन्वयार्थः- सर्वेश्वरं चेतसि ध्यात्वा आचार्यं नमस्कृत्य शास्त्रग्रहणपटूनां बालानां अनायासेन ज्ञानबोधाय तर्कसंग्रहः नाम ग्रन्थः विरच्यते।

सारः- सर्वेश्वरं चेतसि ध्यात्वा आचार्यं वन्दयित्वा न्यायशास्त्राध्यातृणां छात्राणां प्रयासं विना शास्त्रतत्वानि अवगन्तुं तर्कसंग्रहः नामकं ग्रन्थंमया (अन्नंभट्टेन)विरच्यते। अन्नंभट्टः तर्कसंग्रहं रचयति।

दीपिका

विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरां गुरुम् ।

टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रहदीपिकाम् ।।

अन्वयः- गिरां गुरुं साम्बमूर्तिं विश्वेशरं प्रणिपत्य शिशुहितां तर्कसंग्रहदीपिकां टीकां कुर्वे।

अन्वयार्थः- सर्वविद्यानां आचार्यंअम्बया सहितं सशरीरं लोकपितरं नमस्कृत्य केवलं तर्कशास्त्रमात्रपठितानां बालानां हितं (अनायासं पठितुं योग्यां) तर्कसंग्रहस्य अर्थप्रकाशस्ययोग्यां दीपिकानामिकां टीकाग्रन्थं अहं रचयामि।

दीपिकायाः मङ्गलश्लोकस्य सारांशः।

सारः- सर्वविद्यानां उपदेष्टारं अम्बासहितं परमेश्वरं नमस्कृत्य बालानां हितयुक्तां, विना विलम्बं शास्त्रतत्वानि प्रतिपादयतः तर्कसंग्रहदीपिकां टीकां अहं (टीकाकारः अन्नंभट्टः) रचयामि।

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचार अनुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकम् इष्टदेवतानमस्कार लक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निर्विघ्नेश्चिकीर्षितग्रन्थादौ प्रतिजानीते- निधायेति।

ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति, मङ्गलं कृतेऽपि किरणावल्यादौ समाप्त्यदर्शनात्, मङ्गलाभावेऽपि कादम्बर्यादौ समाप्तिदर्शनाच्च अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति

मङ्गलम् वेद बोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत्।

चेन्न, कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात् समाप्त्यभावः, किरणावल्यादौ तु ग्रन्थाद्बहिरेव मङ्गलं कृतमतो न व्यभिचारः। ननु मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न, शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात्। तथाहि- मङ्गलम् वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत्। भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अलौकिकेति, रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणाय अविगीते इति, शिष्टपदं स्पष्टार्थम्। 'न कुर्यान्निष्फलं कर्म' इति जलताड़नादेरपि निषिद्धत्वादिति।

तर्कसंग्रहः-सङ्क्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियते इत्यर्थः। कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह- सुखबोधायेति। सुखेनानायासेन बोधः पदार्थज्ञानं तस्मै इत्यर्थः। ननु बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्सु किमर्थमपूर्वोऽयं ग्रन्थः क्रियते इत्यत आह-बालानामिति। तेषामतिविस्तृतत्वात् बालानां बोधो न भवतीत्यर्थः। किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह-निधायेति। विश्वेशं जगन्नियन्तारं शिवं हृदि निधाय नितरां स्थापयित्वा सर्वदा तद्ध्यानपरो भूत्वेत्यर्थः। गुरूणां विद्यागुरूणां वन्दनं नमस्कारं विधाय कृत्वेत्यर्थः।

1.2.1 मङ्गलवादः

निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं इष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मङ्गलं ग्रन्थादौ आचरितवान्।

तर्कसंग्रहस्य तर्कसंग्रहदीपिकायाः च कर्ता उभयोः ग्रन्थयोः आदौ मङ्गलमाचरितवान्। चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं इष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मङ्गलं ग्रन्थादौ आचरितवान्। समाप्तिमभिलषता ग्रन्थकारेण मङ्गलाचरणं कार्यम् इति वेदविधिः वर्तते। अतिप्राचीनकालादारब्धः अयं विधिः इदानीमप्यनुवर्तते। शिष्यशिक्षार्थं च मङ्गलाचरणं कार्यम्।

अत्र पुर्वपक्षःएवं सूचयति। मङ्गलेन समाप्तिं जनयितुं शक्यते वा?मङ्गलं समाप्तेः कारणं वा? यद्येव यत्र यत्र मङ्गलाचरणमस्ति तत्र तत्र समाप्तिः वर्तितव्या,

मङ्गलाभावे समाप्त्यभावः च वर्तितव्यः। हि कारणसत्वे कार्यसत्वं, कारणाभाव् कार्यभावश्च इति नियमात्। कारणसत्वे कार्याभावः चेत् अन्वयव्यभिचारः नाम दोषः। कारणं विना कार्योत्पत्तौ व्यतिरेकव्यभिचारश्च। कादम्बर्यादौ बाणभट्टेन ग्रन्थारम्भे मङ्गलमाचरितम्। किन्तु समाप्तिः न दृष्टा। किरणावल्यादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिः दृश्यते। अतः मङ्गलं समाप्तिं प्रति न कारणम्।

कारणसत्वे कार्यसत्वं, कारणाभाव् कार्यभावश्च इति नियमात्।

अत्रेदं समाधानं (उत्तरपक्षम्)। एकस्य कार्यस्योत्पत्तौ अनेकानि कारणानि आवश्यकानि। विघ्नेनापि परिसमाप्तिः न जायते। अधिकानां विघ्नानां सद्भावात् कादम्बर्यां समाप्तिः न दृश्यते। किरणावल्यादौ ग्रन्थात् बहिरेव मङ्गलमाचरितम्। अतः नापि अन्वयव्यभिचारः, नापि व्यतिरेकव्यभिचारश्च।

मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे शिष्टाचारानुमितिश्रुतेरेव प्रमाणम्। समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् इति श्रुतिः। मङ्गलं वेदबोधितं कर्तव्यतायुक्तम् अलौकिकम् अविगीतम् (अनिन्दितम्) शिष्टाचारविषयः। दर्शादिवत्। भोजनादौ अतिव्याप्तिवारणाय अलौकिकः इति। रात्रिश्राद्धगदौ व्यभिचारवारणाय अविगीतमिति। रात्रिश्राद्धं नाविगीतम्। विगीतमित्यस्य निन्द्यमित्यर्थः। अलौकितम् अविगीतं च आचारं शिष्टजनाः एव कुर्वन्ति। अत्र स्पष्टतायै एव शिष्टपदस्य प्रयोगः। न कुर्यात् निष्फलं कर्म इत्यत्र जलताडनस्य निष्फलत्वात् निषिद्धत्वम्।

समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् इति श्रुतिः।

तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः। तेषां संग्रहः तर्कसंग्रहः। बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्स्वपि शास्त्रग्रहणपटूनां छात्राणां अनायासेन तर्कशास्त्रप्रवेशनाय तर्कसंग्रहः प्रयोजकमोव। अतः जगन्नियन्तारं शिवं हृदये नितरां स्थापयित्वा विद्यागुरून् नमस्कृत्य तर्कसंग्रहरचनाम् अन्नंभट्टः आरभते।

1.2.2 शास्त्रप्रवृत्तिः

शास्त्रे प्रवेशनाय योग्यानि- उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा च।

शास्त्रेषु प्रवेष्टुं योग्याप्रवृत्तिरेव शास्त्रप्रवृत्तिः। शास्त्रे प्रवेशनाय योग्यानि सोपानानि आवश्यकानि। तत्र भागत्रयं वर्तते। उद्देशः, लक्षणं, परीक्षा च। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्त्तनमुद्देशः। लक्षणं नाम अवधारणं धर्मम् उपलक्षितो वा न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा इति। लक्ष्यतावच्छेदः धर्मः लक्षणम्। परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतस्थापनं परीक्षा। उद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य यथालक्षणम् उपलक्षितो वा न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा।

पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्य विशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि।

तर्कशास्त्रं एकं प्रसिद्धं शास्त्रमेव। किं नाम शास्त्रम्? शास्यते अनेन इति शास्त्रम्। हितशासनं शास्त्रम्। हितं धर्म शास्ति इति शास्त्रम्। तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, इत्यादिः। पुनः पृथिव्यादीनां लक्षणानि। गन्धवती पृथिवी इत्यादिः। लक्षणकथनावसरे अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः, असंभवः इति दोषाणाम् आविर्भावः न सम्भवेत्। लक्षणं तुअव्याप्तिः- अतिव्याप्तिः- असंभव रूपदोषत्रयशून्यत्वमेव।

लक्ष्ये लक्षणं युज्यते इति परीक्षणं कार्यम्। प्रमाणैरवधारणं परीक्षा। तर्कशास्त्रे चत्वारि प्रमाणानि। प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं,शाब्दः च। प्रमाणैः परीक्ष्य

सिद्धान्तमवतरति। सा रीतिः भवति तर्कशास्त्रस्य शास्त्रप्रवृत्तिः

Summarised Overview

तर्कसंग्रहस्य एवं व्याख्यानानां परिचयः। तर्कसंग्रहे सप्तपदार्थानां विशदीकरणेन साकं कारणस्य त्रैविध्यं प्रमाणलक्षणं, प्रमाणानि च सविस्तरं प्रतिपादयति।तर्कसंग्रहस्य तर्कसंग्रहदीपिकायाः च कर्ता उभयोः ग्रन्थयोः आदौ मङ्गलमाचरितवान्। मङ्गलम् वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत्।चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं इष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मङ्गलं ग्रन्थादौ आचरितवान्।यद्येव यत्र यत्र मङ्गलाचरणमस्ति तत्र तत्र समाप्तिः वर्तितव्या, मङ्गलाभावे समाप्त्यभावः च वर्तितव्यः।कादम्बर्यादौ बाणभट्टेन ग्रन्थारम्भे मङ्गलमाचरितम्। किन्तु समाप्तिः न दृष्टा।एकस्य कार्यस्योत्पत्तौ अनेकानि कारणानि आवश्यकानि। विघ्नेनापि परिसमाप्तिः न जायते।मङ्गलवादस्वरूपम् अवजानन्ति।

Assignments

1. तर्कसंग्रहस्य मङ्गलश्लोकं विशदयत।
2. मङ्गलस्य किं प्रयेजनम्।
3. तर्कसंग्रह व्याख्यानेषु प्रसिद्धानि कानि?विशदयत।
4. मङ्गलाचरणस्य आवश्यकतां समर्थयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. विश्वनाथः, कारिकावली, चौखम्बा कृष्णदास् अक्कादमी, वारणासि 2012.

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 3

सप्तपदार्थानाम् उद्देशः, विभागः च

Learning Outcomes

- पदार्थभेदान् अवगच्छन्ति। ।
- न्यायवैशेषिकपदार्थानां परिचयः।
- तर्कशास्त्रग्रन्थस्य परिचयः।
- तत्वशास्त्रे युक्तिविचारं निरूपयति ।

Background

न्यायमतानुसारं उद्देशप्रकरणे द्रव्यादि सप्तपदार्थानां संग्रहः एव तर्कसंग्रहे प्रतिपादयति । न्यायशास्त्रे पदार्थानां प्राधान्यं जानन्ति। षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः) इति नैयायिकाः। तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। लक्षणे कदाचित् त्रयः दोषाः संभवेयुः। ते अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः, असंभवः च।पुनः पृथिव्यादीनां लक्षणानि। गुणविभजनं- गुणान् विभजतेति। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः।

Keywords

सप्त पदार्थाः,नव द्रव्याणि,चतुर्विंशति गुणाः, पञ्चकर्माणि, सामान्यं, विशेषं, समवायः, अभावः चतुर्विधः

Discussion

1.3.1 उद्देशप्रकरणम्।

पदार्थाः कति, कानि च तेषां नामानि?

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष समवायाऽभावाः सप्त पदार्थाः।

द्रव्यं, गुणः, कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, अभावःइति सप्त पदार्थाः।

सप्तपदार्थानां नामानि

दीपिका - पदार्थान् विभजते- द्रव्येति। पदस्यार्थः पदार्थः इति व्युत्पत्या अभिधेयत्वपदार्थसामान्यलक्षणम्। नन्वत्र विभावादेव सप्तत्वे सिद्धे सप्तपदग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न, अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थकत्वात्।

नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो न वा?नाद्यः-प्रमितस्य निषेधायोगात्, नान्त्यः-प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेः इति चेन्न, पदार्थत्वं द्रव्यादि सप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्यवच्छेदार्थकत्वात्। ननु सप्तान्यतमत्वं सप्तभिन्नाभिन्नत्वमिति वक्तव्यम्, एवं च सप्तभिन्नस्याप्रसिद्धत्वात्कथं सप्तान्यतमत्व-व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न, द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं द्रव्यादि भेदसप्तकाभाववत्त्वमतो दोषविरहात्। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्।

अत्रेदं समाधानम्। अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वात् इति। पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्तम्। द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं द्रव्यादिभेदसप्ताभावत्वमिति तदर्थत्वात्।

1.3.2 विभागः।

द्रव्याणि कति, कानि च तानि ?

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्म-मनांसि नवैव।

पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसिनवैव द्रव्याणि।

द्रव्यादिभेदसप्तकाभावत्वमिति तदर्थत्वात्। तत्र द्रव्याणि द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं पृथिव्यतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्म मनांसि नवैव। द्रव्याणि नव एव। तानि पृथिवी, आपः, तेज, वायु, आकाश, कालः, दिक्, आत्मा, मनः च।

दीपिका-द्रव्यं विभजते। तत्र-द्रव्यादिमध्ये, द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः। कानि तानीत्यत आह- पृथिवीत्यादि। ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात्कथं नवैव द्रव्याणि? तथाहि- नीलः तमश्चलतीत्यबाधितप्रतीतिबला नीलरूपाधारतयाक्रिया-धारतया च तमसो द्रव्यत्वं तावत्सिद्धम्, तत्रतमसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्तर्भावो रूपवत्त्वात्; अत एव न वायौ स्पर्शाभावत्सदागतित्वाभावाच्च, नापि तेजसि भास्वररूपाभा-वादुष्णस्पर्शाभावाच्च, नापि जले शीतस्पर्शभावान्नीलरूपाश्रय-त्वाच्च, नापि पृथिव्यां गन्धवत्वाभावात् स्पर्शरहितत्वाच्च, तस्मात्तमो दशमद्रव्यमिति चेन्न, तमसस्तेजोऽभावस्वरूपत्वात; तथाहि-तमो न रूपवद्रव्यमालोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात्, आलोकाभाववत्। रूपद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्यकारणत्वात्, तस्मात् प्रौढप्रकाशकतेजः- सामान्याभावस्तमः, तत्र 'नीलं तमचलती'ति प्रत्ययो भ्रमः, अतो नव द्रव्याणीति सिद्धम्।

व्यावृत्तावभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशेषण देयम्

द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः, यथा-गोः कपिलत्वम्। अलक्ष्य-वृत्तित्वमतिव्याप्तिः, यथा गोः शृङ्गित्वम्। लक्ष्यमात्रावर्तनम् असम्भवः, यथा-गोरेकशफवत्त्वम्। एतद् दूषणत्रयरहितो धर्मो लक्षणम्। यथा गोः- सास्नादिमत्वम्। स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते। लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम् असाधारणत्वम्।

व्यावर्तकस्यैव लक्षणत्वे व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वे तु न देयम्। व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधनत्वात्। व्यावृत्ताविभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशेषण देयम्।

ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यसामान्यलक्षणम्, आद्यक्षण अवच्छिन्नघटे उत्पन्नविनष्टघटे चाव्याप्तेरिति चेन्न, गुण-समानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। नन्वेवमप्येक रूपं रसात्पृथगिति व्यवहाराद्रूपादावतिव्याप्तिः इति चेन्न, एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुणे गुणानङ्गीकारात्।

अबाधितप्रतीतिबलात् नीलरूपस्याधारतया क्रियाधा -रतया च तमसोद्रव्यत्वं सिद्धम्

तत्र पूर्वपक्षः एवमभिप्रैति- तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात् कथं नव द्रव्याणि तथा हि 'नीलं तमः चलति' इति अबाधितप्रतीतिबलात् नीलरूपस्याधारतया क्रिया-धारतया च तमसो द्रव्यत्वं तावत्सिद्धम् (अबाधितप्रतीतिबलात् इत्यस्य अनुभवप्रतीतिः वर्तमानत्वात्)। नीलरूपत्वात् आकाशादिपञ्चके तमः नान्तर्भवति। अर्थात् आकाशे काले दिशि आत्मनि मनसि तमः नान्तर्भवति। अत एव वायौ स्पर्शाभावात् सदागतिमत्वाभावाच्च। रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्वं वायोः लक्षणम्। अत्र तमसः रूपवत्वं स्पर्शाभावः च वर्तते। तेजसि तमः नान्तर्भवति। 'उष्णस्पर्शवत् तेजः' इति लक्षणम्। भास्वररूपा-भावात् स्पर्शाभावाच्च तमः न तेजः। तमः जले न अन्तर्भवति। 'शीतस्पर्शवत्यापः' इति लक्षणम्। शीतस्पर्शाभात नीलरूपाश्र-यत्वाच्च तमः न जलम्। तमः पृथिव्यां नान्तर्भवति। 'गन्धवती पृथिवी' इति लक्षणम्। गन्धवत्त्वाभावात् स्पर्शरहितत्वाच्च तमः न पृथिवी। तस्मातमो दशमद्रव्यम् इति पूर्वपक्षः।

तमसः तेजोऽभावरूपत्वात्।

अत्रेदं सिद्धान्तपक्षः। तमसः तेजोऽभावरूपत्वात्। तमो हि न रुपद्रव्यम् आलोकासहकृत चक्षुर्ग्राह्यत्वात्। प्रकाशस्य साहायं विना चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहीतुं योग्यं भवति तमः। रूपिद्रव्यं

द्रष्टुं तस्मिन् द्रव्ये प्रकाशस्पर्शमावश्यकमेव अतः प्रौढप्रकाशकतेजः समान्याभावः तमः। अपि च नीलं तमश्चलतीति प्रत्ययः भ्रमः। अतः नवद्रव्याणि ।

1.3.3 लक्षणस्य लक्षणम्

द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्य लक्षणम्।

द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। लक्षणे कदाचित् त्रयः दोषाः संभवेयुः। ते अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः, असंभवः च।

अव्याप्तिः।

लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं अव्याप्तिः।यथा गोः कपिलत्वम् इति गौः लक्ष्यम्। कपिलत्वं लक्षणम्। कपिलवर्णत्वं सर्वेषु गोषु न वर्तते इत्यतः कपिलत्वम् इति लक्षणे अव्याप्तिः।

अतिव्याप्तिः।

अलक्ष्यवृत्तित्वम् अतिव्याप्तिः।यथा गोः श्रृङ्गित्वम्। लक्ष्यवृत्तित्वे सति अलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः। श्रृङ्गित्वमिति लक्षणं गवि वर्तते, अलक्ष्ये महिषादिष्वपि वर्तते। अतः अतिव्याप्तिः नाम दोषः।

असंभवः।

लक्ष्यमात्रावर्तनम् असंभवः।

लक्ष्यमात्रावर्तनमसंभवः।यथा गोरेकशफवत्वम् अत्र मात्र इति पदं कृत्स्नमित्यर्थे प्रयुक्तम्। एकशफवत्वं गोः लक्षणमित्युच्यते चेत् इदं लक्षणं लक्ष्ये गवि कदापि न संभवति। अतः असंभवः। अतः किं लक्षणमित्युच्यते चेत् अव्याप्ति अतिव्याप्ति असंभवरूपत्रयरहितः धर्मः लक्षणम्। यथा- गोः सास्नादिमत्वम्। सर्वेषु गोषु सास्नादिमत्वमस्ति। गोभिन्नेषु सास्नादिमत्वं नास्ति च।

असाधारण धर्मः लक्षणम्।

असाधारण धर्मः लक्षणम्। लक्ष्यतावच्छेदक-समनियतत्वम् असाधारणत्वम्। सास्नावत्वं गोत्वं च गोषु एव दृश्यते। सास्नावत्वं लक्ष्यतावच्छेदकस्य गोत्वस्य समनियतत्वात् असाधारणधर्ममेव। व्यावर्तकमेव लक्षणमिति केचन। लक्ष्यम्अलक्ष्येभ्यः भिन्नम्। व्यावृत्तिः इतरभेदः। व्यावर्तक

व्यवहारप्रयोजन च लक्षणमिति अपरे केचन। व्यावर्तकमेव लक्षणमित्युच्यते चेत् व्यावृतौ अभिधेयत्वादौ अतिव्याप्ति-वारणाय तदभिन्नत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्त्व लक्षणमिति वक्तव्यम्।

पूर्वपक्षः - गुणवत्वं द्रव्यस्य सामान्यलक्षणम्। गुणवत्वम् इति लक्षणं द्रव्ये इव गुणेऽपि स्यात्। एकं रूपं रसात्पृथगिति व्यवहारात् रुपादौ अतिव्याप्तिः।गुणे गुणानङ्गीकारात् पूर्वपक्षेण सूचितः दोषः न।

1.3.4गुणविभजनम् ।

कति गुणाः, के च ते ?

रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-सङ्ख्या-परिमाण-पृथक्त्व संयोग-विभाग-परत्वाऽ-परत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-शब्द-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न- धर्माऽधर्म-संकाराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः।

रूपादि चतुर्विंशतिर्गुणाः

चतुर्विंशतिः गुणाः। ते रूपं रसः, गन्धः, स्पर्श, संख्या, परिमाणं, पृथक्त्व, संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्व गुरुत्वं द्रवत्व, स्नेहः शब्द, बुद्धिः सुखं, दुःखम्, इच्छा, द्वेष, प्रयत्नः, धर्मः, अधर्मः संस्काराः च भवन्ति।

दीपिका - गुणान् विभजतेति। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः। गुणत्वजातिमान् वा। ननु लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विंशतिर्गुणा इति चेन्न, लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात्, मृदुत्वकठिनत्वयोः अवयवसंयोगविशेषरूपत्वात्।

पूर्वपक्षः - लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात् कथं चतुर्विंशति गुणाः इति।

समाधानपक्षः- गुरुत्वाभावरूप लघुत्वम्। अवयवसंयोग-विशेषत्वात् मृदुत्वं कठिनत्वं चसिद्ध्यति।

1.3.5 कर्मविभजनम्

कियन्ति कर्माणि, कानि च तानि?

उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि।

तानिउत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनं, प्रसारणं, गमनं च।

उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाऽऽ कुञ्चनप्रसारणगम- नानिपञ्चकर्माणि ।

दीपिका-कर्म विभजते-उत्क्षेपणेति। संयोगभिन्नत्वे सति संयोगसमवायिकारणं कर्म, कर्मत्वजातिमद्वा। ननु भ्रमणादेः अप्यतिरिक्तस्य कर्मणः सत्त्वात् पञ्चेत्यनुपपन्नमिति चेन्न, भ्रमणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावान्न पञ्चविधत्वविरोधः।

पूर्वपक्षः-भ्रमणम् इति अतिरिक्तस्य कर्मणः सत्त्वात् कथं पञ्च कर्माणि इति।

समाधानपक्षः-भ्रमणादीनामपि गमने अन्तर्भावः।अतः पञ्च कर्माणि।

1.3.6 सामान्यविभजनम् ।

सामान्यं कतिविधम् ?

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

दीपिका -सामान्यं विभजते परमिति। परमधिकदेशवृत्तिः। अपरं न्यूनदेशवृत्तिः। सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति।एषु त्रयोऽपि वर्तमानं सामान्यं परम्। सामान्यादिचतुष्टये जातिः नास्ति। अर्थात् सामान्ये, विशेषे, समवाये, अभावे च जातिः न वर्तते। अनुमितिविषयः धर्मः जातिः।

कियन्तो विशेषाः?

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव।

दीपिका - विशेषं विभजते- नित्येति। पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः, आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणि।

समवायः कतिविधः?

समवायस्त्वेक एव ।

दीपिका-समवायस्य भेदो नास्तीत्याह - समवायस्त्विति।

अभावः कतिविधः?

अभावश्चतुर्विधः- प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति।

प्रागभावः,प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः चतुर्विधः।

प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः चेति ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः, उत्पतेः पूर्वं कार्यस्य सादिरनन्तः प्रध्वंसः, उत्पत्यनन्तरं कार्यस्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। नित्यः संसर्गाभावःअत्यन्ताभावः त्रैकालिकः इत्यस्य नित्यमित्यर्थः। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको अन्योन्याभावः।यथा घटः पटो न।

दीपिका-अभावं विभजते- अभाव इति । (इत्युद्देशान्यः)

प्रागभावप्रतियेगि कार्यम्। प्रागभावप्रतियेगित्वम् कार्यस्य लक्षणम्। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य यो अभावः स प्रागभावः। यस्य अभावःउच्यते स तस्य प्रतियोगि।

शक्तिसादृश्यादीनाम् अतिरिक्तपदार्थत्वम् आशङ्कते ।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः इत्युक्तम्। प्राभाकरमते शक्तेः अतिरिक्तपदार्थत्वात् आलङ्कारिकमते सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वात् कथं सप्तपदार्थाः इति। तथा हि मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते। तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिः नश्यते। उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यते इति कल्प्यते।एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः। तद् हि षट्सु भावेषु अन्तर्भवति। सामान्येऽपि सत्वात्। यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः। अभावे सादृश्यं नान्तर्भवति। सत्वेन प्रतीयमानत्वात्।

शक्तेः अतिरिक्तपदार्थत्वनिराकरणम्।

उत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि दाहः जायते।

अत्रेदं समाधानम्। अतिरिक्तशक्तिकल्पनां नाश्यनाशक-भावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवात् दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताकल्पनमुचितम्। (दाहादिकं प्रति मण्यभावादेः हेतुत्वम्)। उत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि दाहः जायते। उत्तेजकाभाव-विशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वात्। अतः शक्तिः न पदार्थान्तरम्।

सादृश्यस्य अतिरिक्तपदार्थत्वनिराकरणम् ।

सादृश्यं न पदार्थान्तरम्। सादृश्यं नाम, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। चन्द्रसदृशं मुखम् इत्यत्र चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्वं मुखम् इत्यर्थः। अतः सादृश्यं न पदार्थान्तरम्।

Summarised Overview

पदार्थसङ्कीर्तनम् उद्देशः। द्रव्यादिसप्तपदार्थाः तेषां संग्रहः, संक्षेपेणस्वरूपकथनं क्रियते इति। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः। नव द्रव्याणि, चतुर्विंशति गुणाः,पञ्चकर्माणि,द्विविधं सामान्यं,नित्यद्रव्यवृत्तयोः विशेषस्त्वनन्ता एव,एकं समवायं, अभावः चतुर्विधः च। प्रागभावप्रतियेगित्वम् कार्यस्य लक्षणम्। प्राभाकरमते शक्तेः अतिरिक्तपदार्थत्वात् आलङ्कारिकमते सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वात् कथं सप्तपदार्थाः इति।अतिरिक्तशक्तिकल्पनां नाश्यनाशक -भावकल्पनां चापेक्ष्य लाघवात् दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताकल्पनमुचितम्।

Assignments

1. पदार्थानां भेदान् विशदयत।
2. न्याये प्रतिपादितान् पदार्थान् संगृह्यलिखत।
3. तमसः दशमद्रव्यत्वं निराकुरुत।
4. चतुर्विंशतिः गुणाः के?

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

द्रव्याणां गुणानां निरूपणं, प्रमाणनिरूपणं च

BLOCK- 2

SGOU

UNIT 1

द्रव्याणां निरूपणम्

Learning Outcomes

- पृथिव्यादि द्रव्यपदार्थानां सामान्यज्ञानम्।
- नवद्रव्याणां लक्षणं, भेदपुरसरं स्वरूपं च ज्ञायते।
- सृष्टिप्रलयलक्षणम्अवगन्तुं शक्नोति।
- तमसः अतिरिक्त द्रव्यत्वं वा नवेति वेत्स्यति।
- पाकजगुणानां लक्षणानि भेदान् च अवगन्तुं शक्तः भवति।

Background

पदार्थानां ज्ञानं भवति।तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। द्रव्याणां नामानि जानन्ति।द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। पुनः पृथिव्यादीनां भेदाः लक्षणानि च प्रतिपादयन्ति।

Keywords

पृथ्वी, आपः,तेजः, वायु, आकाशं, कालः,दिक्, आत्मा, मनः, पृथिवी, शीतस्पर्शवत्वम्, उष्णस्पर्शवत्, रूपरहितत्वं, शब्दगुणकम्, अतीतातिव्यवहारहेतुः, ज्ञानाधिकरणं, चक्षुमात्रग्राह्यः, रसनाग्राह्यः, घ्राणग्राह्यः, श्रोत्रग्राह्यः ।

SGOU

Discussion

2.1 द्रव्यलक्षणप्रकरणम् ।

पृथिव्याः कि लक्षणम्, कति च भेदाः ?

तत्र गन्धवती पृथ्वी। सा द्विविधा - नित्याऽनित्या च। नित्या - परमाणुरूपा। अनित्या 'कार्यरूपा। पुनस्त्रिविधा- शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमस्मदादीनाम्। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति। विषयो मृत्पाषाणादिः।

गन्धवत्वं पृथिव्याः लक्षणम्

व्याख्या- सप्तसु पदार्थेषु प्रथमः पदार्थः भवति पृथिवी। गन्थवती पृथिवी। गन्धत्वं पृथिव्याः लक्षणम्। नित्या अनित्या चेति पृथिवी द्विधा। परमाणुरूपा पृथिवी नित्यापृथिवी। कार्यरूपा पृथिवी अनित्या पृथिवी।

अनित्या पृथिवी पुनः त्रिविधा। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। अस्माकं शरीरं पार्थिवशरीरस्य उदाहरणमेव। गन्धग्राहकं नासाग्रवर्ति ध्राणं पार्थिवेन्द्रियम्। मृत्- पाषाणादयः पार्थिवविषयस्य उदाहरणानि भवन्ति।

अवयवगन्धस्यैव तत्र प्रतीतिसम्भवेन चित्रगन्धान् अङ्गीकारात्।

दीपिका-तत्रोद्देशादिक्रमानुसारात् पृथिव्याः लक्षणमाह- गन्धवतीति। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनमुद्देशः। उद्देशक्रमे च सर्वत्रेच्छैव नियामिका। ननु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धे द्रव्ये परस्परविरोधेन गन्धानुत्पादात् अव्याप्तिः। न च तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। अवयवगन्धस्यैव तत्र प्रतीतिसम्भवेन चित्रगन्धान् अङ्गीकारात्। किं चोत्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न, गन्धसमानाधिकरण- द्रव्यत्वापरजातिमत्वस्यैवविवक्षितत्वात्।

उद्देशक्रमानुसारं प्रथमं पृथिव्याः लक्षणं सूचयति।

गन्धस्य समानाधिकरणं भवति द्रव्यत्वस्य अपरजातिरूपं पृथिवीत्वम्।

ननु जलादावपि गन्धप्रतीतेः अतिव्याप्तिरिति चेन्न, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव तत्र संयुक्त समवायेन मानाङ्गीकारात्। ननु तथापि कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां कालेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न, सर्वाधारताप्रयोजक सम्बन्धभिन्नसम्बन्धेन लक्षणस्य अभिमतत्वात्।

व्याख्या- उद्देशक्रमानुसारं प्रथमं पृथिव्याः लक्षणं सूचयति- गन्धवती पृथिवी इति। पदार्थानां नामनिर्देशः उद्देशः। उद्देशक्रमे सर्वत्रैवच्छा नियामिका।

अत्र पूर्वपक्षी एवं वदति यत् सुगन्धसहितेन अवयवेन दुर्गन्धसहितेन अवयवेन च सहिते कस्मिंश्चित् द्रव्ये परस्परविरोधात् गन्धः न। अतः तत्र अव्याप्तिः। तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति न च वाच्यम्।

अत्रेदं समाधानम्- इयं गन्धवती इति प्रतीतिविषये अवयवगन्धमेव। इदं शास्त्रं चित्रगन्धं नाङ्गीकरोति।

पूर्वपक्षी- उत्पन्नविनष्टघटे आद्यक्षणे वर्तमाने पार्थिवद्रव्ये गन्धाभावात् अव्याप्तिः वर्तते।

सिद्धान्तपक्षी- गन्धस्य समानाधिकरणं भवति द्रव्यत्वस्य अपरजातिरूपं पृथिवीत्वम्। आद्यपक्षे पृथिव्यां गन्धः नास्त्यपि पृथिवीत्वमस्ति। एतत् पृथिवीत्वं गन्धस्थले वर्तते। अतःनाव्याप्तिः।

पूर्वपक्षी- सुगन्धे जलेऽपि गन्धप्रतीतेः अतिव्याप्तिः।

सिद्धान्तपक्षी- पार्थिवद्रव्यस्य संयोगेनैव जले गन्धत्वमायाति। शुद्धे जले न गन्धः। गन्धं पृथिव्यामेव।

पूर्वपक्षी- कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां काले अतिव्याप्तिः।

सिद्धान्तपक्षी- कालिकसम्बन्धभिन्नसम्बन्धेन गन्धवत्वं पृथिव्याः लक्षणम् इत्यतः नातिव्याप्तिः।

दीपिका- पृथिवीं विभजते- सा द्विविधेति। नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम्।अनित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वम्।

पृथिवीं विभजते- नित्यत्वम्, अनित्यत्वम् च।

प्रकारान्तरेण विभजते- पुनरिति। आत्मनो भोगायतनं शरीरम्। यदवच्छिन्नात्मनि भोगो जायते तद्भोगायतनम्। सुख-दुःख साक्षात्कारो भोगः। शब्देतरोद्भूतविशेष गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनः- संयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियत्वम्। शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयः। एवं च गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरम्। गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम्। गन्धवान् विषयः पार्थिवविषयः।इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम्। पार्थिववशरीरं दर्शयति-शरीरमिति। पार्थिवेन्द्रियं दर्शयति- इन्द्रियमिति। गन्धग्राहकमिति प्रयोजनकथनम्। घ्राणमिति संज्ञा। नासाग्रवर्त्याश्रयोक्तिः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्। पार्थिवविषयं दर्शयति-विषय इति।

व्याख्या- नित्यं नाशरहितः (ध्वंसस्य अप्रतियोगि)। आत्मनः भोगस्य यद् अधिकरणं तत् शरीरम्। शब्दं विना उद्भूतविशेषगुणानाम् अनाश्रयरूपेण वर्तमानस्य ज्ञानकारणभूतस्य मनःसंयोगस्य आश्रयभूतम् इन्द्रियम्। पार्थिवशरीरं अस्माकं शरीरमेव। घ्राणः घ्राणेन्द्रियः।

जलस्य किं लक्षणम्, कति च भेदाः ?

शीतस्पर्शवत्वं जलस्य लक्षणम्

शीतस्पर्शवत्य आपः। ता द्विविधा-नित्या अनित्याश्च। नित्याः- परमाणुरूपाः, अनित्याः कार्यरूपाः। पुनस्त्रिविधा- शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वरुणलोके। इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति। विषयः-सरित्समुद्रादिः।

शीतत्वे सति स्पर्शवत्वम् आपां लक्षणम्। नित्यं परमाणुरूपम्। द्व्यणुकादयः अनित्याः।

दीपिका- अपां लक्षणमाह- शीतेति। उत्पन्नविनष्टजलेऽ-व्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वे तात्पर्यम्। शीतं शिलातलमित्यादौ जलसम्बन्धादेव शीतस्पर्श-भानमिति नातिव्याप्तिः। अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्या व्याख्येयम्।

तेजसः किं लक्षणं, कति च भेदाः?

उष्णस्पर्शवत्तेजः। तच्च द्विविधम्- नित्यमनित्यं च। नित्यं-परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधं- शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षु कृष्णताराग्रवर्ति। विषयश्चतुर्विधो-भौम दिव्योदर्याकरजभेदात्। भौमं वह्न्यादिकम्। अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि। भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यम्। आकरजं सुवर्णादि।

उष्णस्पर्शवत्वं तेजसः लक्षणम्

व्याख्या- उष्णत्वे सति स्पर्शवत्वं तेजसः लक्षणम्। अनित्यं तेजः त्रिधा- शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। तेजसः शरीरम् आदित्यलोके प्रसिद्धम्। तेजसः विषयः चतुर्विधः। भौमं, दिव्यम्, उदर्यम्, आकरजं चेति। वह्न्यादिकं भौमम्। अप् इन्धनं यस्य तत् अबिन्धनम्।अबिन्धनं विद्युत् दिव्यम्। भुक्तस्य परिणामहेतुभूतं तेजः उदर्यम्। सुवर्णादि आकरजम्।

दीपिका-तेजसो लक्षणमाह- उष्णेति। उष्णं जलमिति प्रतीतेस्तेजः- सम्बन्धानुविधायित्वान्नातिव्याप्तिः। विषयं विभजते- भौमेति।

तेजसः चतुर्विधः- भौमं, दिव्यम्, उदर्यम्, आकरजं चेति ।

व्याख्या- उष्णं जलम् इत्यत्र अतिव्याप्तिः न। जले तजःसंयोगादेव उष्णत्वमायाति। जले उष्णत्वं न। उष्णस्पर्शवत्वं तेजसि वर्तते।

अनित्यरूपं तेजः चतुर्था विभक्तमस्ति। भौमं, दिव्यं, उदर्यम्, आकरजम् इति।

ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वाद् गुरुत्वाद्वा हरिद्रादिवदिति चेन्न, अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशादर्शनेन, जलमध्यस्थधृते द्रवत्वनाशादर्शनेन, असति प्रतिबन्धके पार्थिव-द्रव्यवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावावधारणात्, सुवर्ण-स्यात्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वानुपपत्तेः। तस्मात्पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रव्यद्रव्यान्तरासिद्धो नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्व अनुपपत्ते, रूपवत्तया वाय्वादिष्वनम्तर्भावात्तैजसत्वसिद्धिः।

तत्रोष्णस्पर्शभास्वररूपयोः उपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धात् अनुपलब्धिः। तस्मात्सुवर्णं तैजसमिति सिद्धम्।

वायोः किं लक्षणं, कति च भेदाः ?

रूपरहितस्पर्शवत्वं वायोःलक्षणम्

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः। स द्विविधः नित्योऽनित्यश्च। नित्यः- परमाणुरूपः। अनित्यः- कार्यरूपः। पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वायुलोके। इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति। विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः। स चैकोऽप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते।

व्याख्या- रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्वं वायोः लक्षणम्। सः द्विविधः नित्योऽनित्यश्च। नित्यः परमाणुरूपः। अनित्यः कार्यरूपः। पुनः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिविधः। वायुलोके वर्तमानं शरीरं वायवीयमेव। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः। स एकः किन्तु उपाधिभेदात् प्राणापानोदानव्यानसमानसंज्ञां लभते। (अत्र प्राणः मूर्धगः। अपानः पक्वाधानालयः। उरःस्थानमुदानस्य। व्यानः हृदि स्थितः। समानः अग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः इति अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थानेवायोः भेदान् निरूपितम्)।प्राणोऽन्तःशरीरे रसमलधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदात् अपादानादिसंज्ञां लभते इति प्रशस्तपादभाष्यम्।

दीपिका- वायुं लक्षयति- रूपेति। आकाशादौ अवतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवानिति। पृथिव्यादौ अतिव्याप्ति वारणाय- रूपरहितेति ।

वायुलक्षणे स्पर्शवान् इति पदस्याभावे आकाशादौ अतिव्याप्तिः। तन्निवारणाय स्पर्शवानिति पदम्। केवलं स्पर्शवान् वायुः इत्युच्यते चेत् स्पर्शनेनापि पृथिवीं ज्ञातुं शक्यते

इत्यतः पृथिव्यादौ अतिव्याप्तिः। तन्निवारणाय रूपरहितेति पदम्।

दीपिका- ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह-शरीरेति। स चेति। एक एव प्राणः स्थानभेदात्प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः। स्पर्शानुमेयो वायुः। तथाहि-योऽयं वायो वाति सत्यनुष्णशीतस्पर्श उपलभ्यते स क्वचिदाश्रितो, गुणत्वात् रूपवत्। न चास्य पृथिव्याश्रयः, उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्त्वनियमात्। न जलतेजसी, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वात्। न विभुचतुष्टयं, सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्। न मनः, परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्माद्यः प्रतीयमानस्पर्शाश्रयः स वायुः।

शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः इति।

व्याख्या-प्राणस्य कुत्र अन्तर्भावः इत्युच्यते चेत् शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः इति। स च एकः प्राणः स्थानभेदात् प्राणापानादिशब्दैः व्यवह्रियते इत्यर्थः।

स्पर्शानुमेयः वायुः। वायोः चलने यः अनुष्णशीतस्पर्शः अनुभववेद्यः भवति सः स्पर्शः कस्मिंश्चित् द्रव्ये स्थितं स्यात्, गुणत्वात् रूपवत्। अस्य नपृथिव्याश्रयः। पृथिव्यां प्रत्यक्षग्राह्यः स्पर्शमात्रः न भवेत्। न जलतेजसि, अनुष्णशीतस्पर्शत्वात्। न विभुचतुष्टयं सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्। न मनः,परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्मात् यः प्रतीयमानःस्पर्शाश्रयः सः वायुः।

दीपिका- ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाद् घटवदिति चेन्न, उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात्। यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति घटादौ साध्यव्यापकत्वम्। यत्र प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नास्तीतिपक्षे साधनाव्यापकत्वम्। न चैवं तप्तवारिस्थतेजसोऽप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः, इष्टत्वात्। तस्माद्रूपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः।

साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधिः नाम हेत्वाभासः।

अत्र पूर्वपक्षी एवं पृच्छेत्- वायुः,प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात्, घटवत् इति।

सिद्धान्तपक्षी- अत्र उद्भूतरूपवत्वम् उपाधिरेव। यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्वमिति धटादौ साध्यव्यापकत्वम्। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं यत्रास्ति तत्र उद्भूतरूपवत्वं वर्तितव्यम्। किन्तु अत्र न दृश्यते इत्यतः साध्यव्यापकत्वम्। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् उपाधिः नाम हेत्वाभासः। तस्मात् रूपरहितत्वात्वायुरप्रत्यक्षः। वायोः अस्तित्वं स्थापयितुं अनुमानमेव प्रमाणमिति वैशेषिकाः। तेषां मतानुसारं वायुं त्वगिन्द्रियेण ज्ञातुं न शक्यते। वायौ वर्तमानं स्पर्शात्मकं गुणमेव त्वगिन्द्रियेण ज्ञायते। स्पर्शः कश्चन गुणः इत्यतः तस्य गुणस्याश्रयभूतं द्रव्यं वायुं अनुमानप्रमाणेन सिद्ध्यति।

नैयायिकास्तु न केवलं वायौ वर्तमानः स्पर्शः वायुरपि प्रत्यक्षम् इति वदन्ति। वायवीयं स्पर्शमिव वायुमपि त्वगिन्द्रियेणज्ञातुं शक्यते इत्यतः वायोः सद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ते वदन्ति।

अथ सृष्टिप्रलयनिरूपणम्

सर्वत्र असमवायिकारणनाशात् कार्यद्रव्यनाशा इति नवीनाः।

दीपिका- इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्ति विनाशक्रमः कथ्यते- ईश्वरस्य चिकीर्षावशात्परमाणुषु क्रिया जायते। ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्वयणुकमुत्पद्यते। ततस्त्रिभिर्द्वयणुकस्त्र्यणुकम्। एवं चतुरणुकादिक्रमेण महती पृथिवी, महत्य आपो, महत्तेजो, महान् वायुरुत्पद्यते। एवमुत्वन्नस्य कार्यद्रव्यस्य सजिहीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया। क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्वयणुकनाशः। ततः त्र्यणुकनाशः ततश्चतुरणुकस्य नाश इत्येवं पृथिव्यादिनाशः। असमवायिकारणनाशात् द्वयणुकनाशः, समवायिकारणनाशात् त्र्यणुकनाश इति सम्प्रदायः। सर्वत्रासमवायिकारणनाशात्

कार्यद्रव्यनाश इति नवीनाः।

पृथिव्यप्तेजवायूनां उत्पत्ति विनाशक्रमः कथ्यते

व्याख्या- इदानीं कार्यरूपस्य पृथिव्यादि चतुष्टयस्य (पृथिवी, जलं, तेजः, वायुः)उत्पत्तिविनाशक्रमं विशदयति। ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते।(कर्तुम् इच्छा चिकीर्षा। अत्र स्रष्टुमिच्छा)। ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्व्यणुकम्उत्पद्यते। ततः त्रिभिः द्व्यणुकैः त्र्यणुकम्। एवं चतुरणुकादिक्रमेण महति पृथिवी, महत्य आपो,महत्तेजो, महान् वायुरुत्पद्यते। एवं उत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य संजिहीर्षावशात् (संहर्तुंइच्छावशात्) परमाणुषु क्रिया। क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्व्यणुकनाशः ततः त्र्यणुकनाशः, ततः चतुरणुकस्य नाशः इत्येवं पृथिव्यादिनाशः।

असमवायिकारणात् द्व्यणुकनाशः समवायिकारणनाशा त्त्र्यणुकनाशःइति सम्प्रदायः। (प्राचीनमतम्)

सर्वत्र असमवायिकारणनाशात् कार्यद्रव्यनाशः इति नवीनाः।

सर्वत्र असमवायिकारणनाशात् कार्यद्रव्यनाशः इति नवीनाः।

किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम्?उच्यते - जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रज उपलभ्यते तत्सावयवम्, चाक्षुषद्रव्यत्वात्, पटवत्। त्र्यणुकावयवोऽपि सावयवः महदारम्भकत्वात्, तन्तुवत्। महदारम्भकत्वात्, इत्यस्य बृहतः जनकाचात्। यो द्व्यणुकावयवः सः परमाणुः, स च नित्यः। तस्यापि कार्यत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात्। अनवस्था नाम दोषः। कुत्र परिसमाप्तव्यम् इति निर्णेतुम् असाध्या स्थितिः अनवस्था। तथा च मेरुसर्षपयोः (सुमेरुपर्वतस्य अतिलघोः सर्षपस्य च) समानपरिमाणत्वापत्तिः। (सर्षपः नाम कटुकुमणि इति कैरल्याम्)

दीपिका- किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम्? उच्यते- जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रज उपलभ्यते तत्सावयवम्, चाक्षुषद्रव्यत्वात्, पटवत्। त्र्यणुकावयवोऽपि सावयवो महदारम्भकत्वात् तन्तुवत्। यो द्व्यणुकावयवः स परमाणुः, स च

नित्यः, तस्यापि कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तथा च मेरुसर्षपयोरपि समानपरिमाणत्वापत्तिः। सृष्टिप्रलयसद्भावे किं मानम्? 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः। सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलय इति विवेकः।

व्याख्या-सृष्टिप्रलयसद्भावे किं प्रमाणम्?धाता यथापूर्वम् अकल्पयत् इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। सर्वकार्यद्रव्याणां नाशमेव अवान्तरप्रलयः। सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलयः इति विवेकः। वेदः ईश्वरप्रोक्तम् इति न्याय-वैशेषिकाः। वेदे धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति श्रुतिरस्ति। बहवः कल्पाः। प्रतिकल्पं प्रलयः। प्रलयानन्तरं सृष्टिः। पूर्वकल्पवत् सृष्टिः। ईश्वरप्रोक्तत्वात् वेदस्य प्रामाण्यम्। वेदे सृष्टिप्रलयसूचनात् न्याय-वैशेषिकदर्शनं सृष्टिप्रलयमङ्गीकरोति ।

न्याय-वैशेषिकदर्शनं सृष्टिप्रलयम् अङ्गीकरोति ।

आकाशस्य किंलक्षणं, कतिविधं च तत् ?

शब्दगुणकमाकाशम्। तच्चैकं विभुः नित्यं च।

दीपिका-आकाशं लक्षयति- शब्देति। नन्वाकाशमपि किं पृथिव्यादिवन्नाना? नेत्याह- तच्चैकमिति। भेदे प्रमाणाभावात् इत्यर्थः। एकत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम् इत्याह-बिम्विति। सर्वभूतद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम्। मूर्तत्वं परिच्छन्नपरिमाणवत्त्वं वा। विभुत्वादेवात्मवन्नित्यमित्याह - नित्यं चेति।

शब्दगुणकत्वम् आकाशस्य लक्षणम्

व्याख्या-आकाशं लक्षयति शब्देति। शब्दः इति गुणेन सहितम् आकाशम्। आकाशमपि पृथिव्यादिवत् नानेकानि। आकाशम् एकमिति। भेदे प्रमाणाभावात्। एकत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलब्धेः विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम्। आकाशं विभु एव। सर्वमूर्तद्रव्य-संयोगित्वं विभुत्वम्। मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरमाणुत्वं क्रियावत्वं वा। विभुत्वादेव आत्मवत् नित्यं च।

कालस्य किं लक्षणं, कति च भेदाः?

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः।

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्।

ज्ञानाधिकरणम् आत्मा।जीवात्मा परमात्माइति द्विविधः।

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः। स चैको विभुर्नित्यश्च।

दीपिका-कालं लक्षयति -अतीतेति। सर्वाधारः कालः सर्वकार्यनिमित्तकारणं च।

व्याख्या-अतीतादिव्यवहारस्य यो असाधारणहेतुः, सः कालः। कालः सर्वस्यापि आधारः, निमित्तकारणश्च।

दिशः किं लक्षणं, कतिविधा च सा ?

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्। सा चैका नित्या विभ्वी च।

दीपिका-दिशो लक्षणमाह-प्राचीति। दिगपि कार्यमात्रे निमित्तकारणम्।

व्याख्या-प्राच्यादिव्यवहारस्य यःअसाधारणहेतुः सा दिक्।

आत्मनः किं लक्षणं, कतिविधश्च सः ?

ज्ञानाधिकरणमात्मा। स द्विविधः- जीवात्मा परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव। जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च।

दीपिका -आत्मनो लक्षणमाह-ज्ञानेति। आत्मानं विभजते - स द्विविध इति। परमात्मनो लक्षणमाह -तत्रेति। नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरत्वम्।

नन्वीश्वरस्य सद्भावे किं प्रमाणम्?न तावत्प्रत्यक्षम्। तद्धि बाह्यम्?आभ्यन्तरं वा? नाद्यम्, अरूपिद्रव्यत्वात्। नान्त्यम्, आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात्। नाप्यनुमानम्, लिङ्गाभावात्। नाप्यागमः, तथाविधागमाभावादिति चेन्न, क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्। उपादानं समवायिकारणम्। सकलपरमाण्वादि सूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञत्वम्। 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इत्याद्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम्।

अत्र पूर्वपक्षी एवं पृच्छति। ईश्वरस्य सद्भावे कि प्रमाणम्? न तावत्प्रत्यक्षम्। यदि प्रत्यक्षं किं तत् बाह्यप्रत्यक्षम्?

उत आभ्यन्तरप्रत्यक्षम्? अरूपित्वात् नाद्यम्। आत्मसुखादि व्यातिरिक्तत्वात् नान्त्यम्। हेत्वभावात् नानुमानप्रमाणम्। तथाविधिगमाभावात् नागमः।

अत्रेदं समाधानम्। ईश्वरस्य सद्भावे अनुमानं प्रमाणम्। तदर्थं हेतुः अस्ति। क्षित्यङ्गुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटवत् इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। उपादानविषयकं प्रत्यक्षं, तज्जनयितुमाग्रहः, तदर्थं यत्नवान् व्यक्तिः कर्ता। उपादानं नाम समवायिकरणम्। सर्वान् सूक्ष्मपदार्थानपि द्रष्टुं निपुणः सर्वज्ञः। यः सर्वज्ञः सर्ववित् इति वेदवाक्यमपि ईश्वरस्य सद्भावे प्रमाणम्।

क्षित्यङ्गुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्, घटवत् इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्।

दीपिका- जीवस्य लक्षणमाह-जीवेति। सुखाद्याश्रयत्वं जीवलक्षणम्। ननु 'मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहम्' इत्यादौ सर्वत्राहंप्रत्यये शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवात्मेति चेन्न, शरीरस्यात्मत्वे करपादादिनाशे सति शरीरनाशादात्मनोऽपि नाशप्रसङ्गात्। नापीन्द्रियाणामात्मत्वम्, तथात्वे 'योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्पृशामि' इत्यनुसन्धानाभाव प्रसङ्गात्, अन्यानुभूतेऽन्यस्यानुसन्धानायोगात्। तस्माद् देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवः सुखदुःखादिवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं भिन्नः। सच न परमाणुपरिमाणः- (सर्वं) शरीरव्यापिसुखाद्य-नुपलब्धिप्रसङ्गात्।न मध्यमपरिमाणः, तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गेन कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। तस्मात् नित्यो विभुर्जीवः।

सुखाद्याश्रयत्वं जीवलक्षणम्।

मनसः कि लक्षणं, कतिविधं च तत् ?

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणरूपं नित्यञ्च।

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः।

व्याख्या - सुखाद्युपलब्धिसाधनत्वे सति इन्द्रियत्वं मनसः

लक्षणम्। उपलब्धिः साक्षात्कारः। एकस्य आत्मनः एकं मनः इव आत्मानुसारं मनांसि वर्तन्ते। अतः मनः अनन्तम्।

दीपिका-मनसो लक्षणमाह-सुखेति। स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्वं मनसो लक्षणम्। मनो विभजते- तच्चेति। एकैकस्यआत्मन। एकैकं मन आवश्यकम् इत्यात्मनोऽनेकत्वात् मनसोऽप्यनेकत्वमित्यर्थः। परमाणुरूपमिति। मध्यमपरिमाण-त्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। परमाणोः परिणामं मनः इति अङ्गीक्रियते चेत् अनित्यत्वं, नाशात्मकत्वं च जायेत।

ननु मनो (नाणुः, किन्तु) विभु-स्पर्शरहितद्रव्यत्वात् आकाशवदिति चेन्न, मनसो विभुत्वे आत्ममनः संयोगस्याऽसम-वायिकारणस्याऽभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न च विभुद्वय संयोगोऽस्त्विति वाच्यम्, तत्संयोगस्य नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात्, पुरीतद्व्यतिरिक्तप्रदेशे आत्मनः संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्। अणुत्वे तु यदा महःपुरीतति (नाड्या) प्रविशति तथा सुषुप्तिः, यदा निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्य-गुणत्वसिद्धिः।

आत्मा विभुः भवति। मनः परमाणुः इति सिद्ध्यति।

व्याख्या- आत्मा विभुः भवति। मनः अपि विभु इत्यङ्गीकरोति चेत् आत्ममनः संयोगः कथं जायते? संयोगे क्रिया आवश्यकी। विभुत्वे क्रिया न। सर्वव्यापित्वमेव विभुत्वम्। विभुद्वयसंयोगो अस्तु इति न च वाच्यम्। तत्संयोगस्य नित्यत्वे न सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात्। मनः परमाणुः इत्यङ्गीकारे तु यदा पुरीतति (नाड्यां) मनसः प्रवेशे सुषुप्तिः जायते, यदा पुरीततः मनः बहिरागच्छति तदा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् इत्यङ्गीकर्तुं शक्यते। अतः मनः परमाणुः इति सिद्ध्यति।

Summarised Overview

नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। गन्धत्वं पृथिव्याः लक्षणम्। मृत्- पाषाणादयः पार्थिवविषयस्य उदाहरणानि भवन्ति।

शीतत्वे सति स्पर्शवत्वम् आपां लक्षणम्। उष्णत्वे सति स्पर्शवत्वं तेजसः लक्षणम्। तेजसः विषयः चतुर्विधः। भौमं, दिव्यम्, उदर्यम्, आकरजं चेति। रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्वं वायोः लक्षणम्। कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्ति विनाशक्रमः कथ्यते- ईश्वरस्य चिकीर्षावशात्परमाणुषु क्रिया जायते। वेदे सृष्टिप्रलयसूचनात् न्याय-वैशेषिकदर्शनं सृष्टिप्रलयमङ्गीकरोति ।

Assignments

1. द्रव्याणि कानि? लक्षणपुरसरं भेदान् प्रदर्शयत।
2. सुवर्णं तैजसमिति साधयत।
3. पृथिव्यादि चतुष्टयस्य उत्पत्तिविनाशक्रमः लिखत।
4. जीवात्मापरमात्मा भेदस्वरूपम् विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.

5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahitya Academy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 2

गुणानां शब्दपर्यन्तानां निरूपणम्

Learning Outcomes

- न्यायदर्शने तर्कसंग्रहस्य अवबोधं ज्ञायते।
- चतुर्विंशति गुणानां सभेदं सामान्यज्ञानम्।
- पदार्थज्ञानं भवति।
- पाकप्रक्रियां परिचिनोति।
- शब्दपर्यन्तानां गुणानां सभेदपुरसरं सामान्यज्ञानं च।

Background

षोडशपदार्थतत्त्व- ज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः) इति नैयायिकाः। तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। पुनः पृथिव्यादीनां लक्षणानि। गुणविभजनं- गुणान् विभजतेति। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः। पाकजगुणाः चत्वारः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः च पाकजगुणाः चतुर्विंशतिगुणाः। संख्यातः शब्दपर्यन्तेषु एकादश गुणाः सन्ति। ते संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्वं, गुरुत्वं, स्नेहः,शब्दः च।

Keywords

चतुर्विंशतिगुणाः, आभास्वरशुक्लं, भास्वरशुक्लं, सुरभिरसुरभिः,चक्षुर्मात्रग्राह्यः, पाकजगुणाः,रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः

Discussion

2.2.1 गुणलक्षणप्रक्रणम् ।

पाकजगुणाः चत्वारः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः च पाकजगुणाः।
रूपं लक्षयति।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्।
तच्च सप्तविधम् ।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। तच्च शुक्ल-नील- पीत-रक्त-हरित- कपिश-चित्रभेदात् सप्तविधम्। पृथिवी-जल-तेजोवृत्तिः। तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्। अभास्वरशुक्लं जले। भास्वरशुक्लं तेजसि।

व्याख्या- चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वे सतिगुणवत्वं रूपस्य लक्षणम्। सङ्ख्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्।रूपत्वे रूपाभावे च अतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। येन इन्द्रियेण, यो व्यक्तिः गृह्यते, तेनैव इन्द्रियेण तन्निष्ठा जातिः तद्भावश्च गृह्यते इति नियमात्।

दीपिका-रूपं लक्षयति- चक्षुरिति। सङ्ख्यादावति-व्याप्तिवारणाय मात्रपदम्। रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। रूपं विभजते- तच्चेति। नन्वव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेत्र, रूपस्य व्याप्यवृत्तित्व- नियमात्। ननु चित्रपटेऽवयवरूपस्य प्रतीतिरस्त्विति चेन्न, रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। न च रूपवत्समवेतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकः, गौरवात्। तस्मात्पटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्या चित्ररूपसिद्धिः। रूपस्याश्रयमाह- पृथ्वीति। आश्रयं विभज्य दर्शयति- तत्रेति।

व्याख्या- रूपं विभजते- तच्चेति। रूपं सप्तविधम्। शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्रभेदात्। अत्र अव्याप्यवृत्तिनीलादि समुदाय एव चित्ररूपमिति चेत् न, रूपस्य

व्याप्यवृत्तिनियमात्। चित्रपटेऽवयवरूपस्य प्रतीतिरस्तु इति न च वाच्यम्। रूपरहितत्वेन पटस्य अप्रत्यक्षप्रसङ्गात् ।

वस्त्रस्य समवायिकारणे तन्तौ रूपमस्ति। तदा रूपे समवायसम्बन्धेन वर्तमाने वस्तुनि प्रत्यक्षमस्ति इति अङ्गीक्रियते चेत् गौरवमस्ति। चित्ररूपमङ्गीक्रियते चेत् अनुपपत्ति दूरीकर्तुं शक्यते। रूपाश्रयमाह पृथिवीति। आश्रयं विभज्य दर्शयति तत्रेति।

वस्त्रस्य समवायिकारणे तन्तौ रूपमस्ति।

चित्ररूपसिद्धिः- एकस्मिन् द्रव्ये एकाधिकानां रूपाणां सद्भावि तद्रव्ये चित्ररूपं वर्तते। वौशेषिकाः चित्ररूपमङ्गीकुर्वन्ति। केचन गुणाः व्याप्यवृत्तिनः, केचन अव्याप्यवृत्तिनः च भवन्ति। रूपं व्याप्यवृत्ति भवति। व्याप्यवृत्ति नाम आश्रये सर्वत्र व्यापकम्। कश्चन गुणः, तस्याभावश्च एकस्मिन्नधिकरणे वर्तते चेत् सः गुणः अव्याप्यवृत्तिगुणः। संयोगः अव्याप्यवृत्तिगुणः। अवयवेषु रूपस्य प्रत्यक्षत्वे अवयवानां प्रत्यक्षं नास्ति इति वक्तव्यम्।

रसस्य किं लक्षणं कतिविधश्च सः?

रसनाग्राह्यो गुणो रसः। स च मधुराऽम्ल-लवण-कटु-कषाय-तिक्त भेदात् षड्विधः। पृथिवीजलवृत्तिः। तत्र पृथिव्यां षड्विधः। जेले मधुर एव।

रसनाग्राह्यो गुणो रसः। स च षड्विधः।

व्याख्या-रसनाग्राह्यत्वे सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम्।रसत्वे रसाभावे च अतिव्याप्ति वारणाय गुणपदम्।

दीपिका-रसं लक्षयति-रसनेति। रसत्वेऽतिव्याप्तिपरिहाराय गुणपदम्। रसस्याश्रयमाह- पृथिवीति। आश्रयं विभज्य दर्शयति- पृथिव्यामिति ।

गन्धस्य किं लक्षणं, तभेदश्च कः ?

घ्राणप्राह्यत्वे सति गुणत्वं गन्धस्य सक्षणम्।

घ्राणप्राह्यो गुणो गन्धः। स द्विविधः- सुरभिरसुरभिश्च। पृथिवीमात्रवृत्तिः।

व्याख्या-घ्राणप्राह्यत्वे सति गुणत्वं गन्धस्य सक्षणम्। गन्धत्वे

गनधाभावे च अतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।

दीपिका- गन्धं लक्षयति-घ्राणेति। गन्धत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ।

व्याख्या-यदि गुणः गन्धः इत्युच्यते चेत् इतरेषु गुणेषु अतिव्याप्तिः।

स्पर्शस्य कि लक्षणं, के च तस्य भेदाः?

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। स च त्रिविधः शीतोष्णाऽनुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः। तत्र शीतो जले।उष्णस्तेजसि। अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। स च त्रिविधः ।

व्याख्या-त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वे सति गुणवत्वं स्पर्शस्य लक्षणम्। स्पर्शत्वे स्पर्शाभावे -अतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। साख्यादौ (संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभागेषु) अतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्। स्पर्शः पृथिव्यां जले तेजसि वायौ च वर्तते। तत्र शीतं जले। उष्णः तेजसि वर्तते। अनुष्णशीतःपृथिव्यां वायौ च।

दीपिका - स्पर्शं लक्षयति- त्वगिति। स्पर्शत्वेऽतिव्याप्ति-वारणाय गुणपदम्। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्।

2.2.2 रूपादि चतुष्टयस्य सविशेषता।

रूपादिचतुष्टयं कुत्र पाकजमपाकजं वा कुत्र?

रूपादिवत् चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च। अन्यत्राऽ-पाकजं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतम् अनित्यम्।

रूपादिवतुष्टयं पृथिव्यां पाकजम् अनित्यं। अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यम्

व्याख्या-नित्ये (परमाणौ) आगतं नित्यम्। अनित्ये (द्व्यणुकादै) आगतं अनित्यम्।

दीपिका- पाकजमिति। पाकजस्तेजः संयोगः। तेन पूर्वरूपं नश्यति- रूपान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थः। अत्र परमाणुष्वेव पाकः, न द्व्यणुकादौ। आमपाकनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः। तत्र

परमाणवः समवायिकारणम्, तेजः संयोगः समवायिकारणम्। अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्। द्वयणुकादिरूपे कारणरूपम् असमवायिकारणमिति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः। पूर्वघटस्य नाशं विनैवावयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु च युगपत् रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः। अतः एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः।

व्याख्या- अत्र वैशेषिकाः एवं वदन्ति। वैशेषिकाः पीलुपाकवादिनः। पीलुः परमाणुः। परमाणुषु तेजःसंयोगेन रूपान्तरोत्पत्तौ परमाणवः समवायिकारणम्, तेजसंयोगः असमवायिकारणम्, अदृष्टादिकं निमित्तकारणं च भवति।

नैयायिकाः एवमभिप्रयन्ति। नैयायिकाः पिठरवादिनः। पिठरः स्थाली। पूर्वघटस्य नाशं विना अवयविनि अवयवेषु च परमाणपर्यन्तेषु युगपद् रूपान्तरोत्पत्तिः इति। अत एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकम् अनित्यम् इत्यर्थः।

दीपिका- अन्यत्रेति। जलादौ इत्यर्थः। नित्यगतमिति। परमाणुगतमित्यर्थः। अनित्यगतमिति। द्वयणुकादिनिष्ठमित्यर्थः। रूपादिचतुष्टयम् अद्भूतं प्रत्यक्षम्, अनुद्भूतमप्रत्यक्षम्। उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः। प्रत्यक्षोत्पादनाय साहाय्यको धर्मः उद्भूतत्वम्। तदभावोऽनुद्भूतत्वम् ।

2.2.3 संख्यातः शब्दपर्यन्ताः गुणाः।

सङ्ख्यायाः किं लक्षणम्, कुत्र च स वर्तते?

एकत्वादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या। सा नवद्रव्यवृत्तिः। एकत्वादि परार्थपर्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्वं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः सङ्ख्या।

व्याख्या- एकत्वादिव्यवहारस्य यत् असाधारणकारणं, सा संख्या। सर्वेषु द्रव्येषु संख्या वर्तते एकत्वादिपरार्थपर्यन्ता संख्या।

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा

लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च।
वृन्दं खर्वा निखर्यश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः
अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ।।

एकत्वं नित्यमेकत्वम् अनित्यमेकत्वम् इति द्विधा। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम्। द्वित्वादिक तु सर्वत्र अनित्यमेव।

दीपिका-सङ्ख्यां लक्षयति-एकत्वेति ।

परिमाणस्य किं लक्षणं, के च तस्य भेदाः ?

मानव्यवहारासा-धारणकारणं परिमाणम्।

मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्। नवद्रव्यवृत्तिः। तच्चतुर्विधम्- अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वं चेति ।

व्याख्या-मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं परिमाणमस्य लक्षणम्। नवद्रव्यवृत्तिः। तत् चतुर्विधम्-अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वं चेति ।

दीपिका- परिमाणं लक्षयति-मानेति। परिमाणं विभजते-तच्चेति। भावप्रधानो निर्देशः-अणुत्वं महत्वं, दीर्घत्वं, ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः।

पृथक्त्वस्य किं लक्षणम् ?

पृथग्व्यवहाराऽ-साधारणकारणंपृथक्त्वम्।

पृथग्व्यवहाराऽसाधारणकारणंपृथक्त्वम्।सर्वद्रव्यवृत्तिः।

दीपिका- पृथक्त्वं लक्षयति-पृथगिति। इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारकारणमित्यर्थः।

व्याख्या-पृथक् इति शब्दप्रयोगस्ययद् असाधारणं कारणं तत् पृथक्त्वम्। सर्वेषु द्रव्येषु वर्तते। यत्र इदमस्मात् पृथक् इति शब्दप्रयोगः तत्र पृथक्त्वम् अस्ति।

संयोगस्य किं लक्षणम् ?

संयुक्तव्यवहारहेतु संयोगः।

संयुक्तव्यवहारहेतु संयोगः। सर्वद्रव्यवृत्तिः।

व्याख्या- इमौ संयुक्तौ इति व्यवहारस्य यथ् असाधारणं कारणं सः संयोगः।

दीपिका-संयोगं लक्षयति-संयुक्तेति। इमौ संयुक्ताविति व्यवहारहेतुः संयोगः इत्यर्थः। संख्यादिलक्षणेषु सर्वत्र दिक् कालादावतिव्याप्तिवारणायाऽसाधारणेति

देयम्(विशेषणीयम्)। संयोगो द्विविध:- कर्मजः, संयोगजश्च। आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगः कर्मज संयोगः। द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगः संयोगजः संयोगः। अव्याप्यवृत्तिः संयोगः। स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम् अव्याप्यवृत्तित्वम्।

व्याख्या- संयोगः अव्याप्यवृत्तिः। स्वं स्वस्याभावः च एकस्मिन् अधिकरणे तिष्ठति। गुणः गुणाभावः च एकस्मिन्नधिकरणे स्यात्। **यथा-**भूतलसंयोगेन घटः।

विभागस्य किं लक्षणम् ?

संयोगनाशको गुणो विभागः।

संयोगनाशको गुणो विभागः। सर्वद्रव्यवृत्तिः।

व्याख्या- संयोगनाशकत्वे सति गुणवत्वं विभागस्य लक्षणम्। विभागः सर्वेषु द्रव्येषु वर्तते।

दीपिका-विभागं लक्षयति- संयोगेति। कालादावतिव्याप्ति-वारणायगुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगनाशक इति। विभागोऽपि द्विविधः- कर्मजो विभागजश्च। आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः। द्वितीयो हस्तपुस्तक विभागात् काय पुस्तकविभागः।

व्याख्या- संयोगनाशकः विभागः इति लक्षणं दीयते चेत् काले देशे चातिव्याप्तिः। अतः गुणपदम्। यदि गुणः विभागः इत्युच्यते चेत् रूपादिषु गुणेषु अतिव्याप्तिः। अतः संयोगनाशकः गुणः विभागः इति वक्तव्यं इत्यर्थः। संख्या, परिमाणं ,पृथक्त्वं, संयोगः, विभागः, च सर्वेषु द्रव्येषु अन्तर्भवति।

परत्वाऽपरत्वयोः किं लक्षणं, के च भेदाः?

पराऽपरव्यवहारा-ऽसाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे।

पराऽपरव्यवहाराऽसाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे। पृथिव्यादि चतुःष्टयमनोवृत्तिनी। ते च द्विविधे-दिक्कृते कालकृते चेति। दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। समीपस्थे दिक्कृलमपरत्वम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्। कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम्।

व्याख्या- परव्यवहारासाधारणकारणत्वं परत्वस्य लक्षणम्। परत्वम् आपेक्षिकमेव। पृथिव्यां जले तेजसि वायौ मनसि च

परत्वं वर्तते। दूरे वर्तमाने वस्तुनि दिक्कृतं परत्वम्, ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं च वर्तते।

दीपिका- परत्वस्य लक्षणमाह परेति। परव्यवहारासाधारणं कारणं परत्वम्। परत्वं विभजते। दिक्कृतस्योदाहरणमाह- दूरस्थ इति। कालकृते उदाहरति ज्येष्ठ इति।

व्याख्या-अपरव्यवहारासाधारणकारणत्वम् अपरत्वस्य लक्षणम्। अपरत्वं द्विधा - दिक्कृतं कालकृतं चेति।

दीपिका- अपरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वम्। अपरत्वं पृथिव्यां जले तेजसि वायौ वर्तते। अपरत्वं द्विधा- दिक्कृतं कालकृतं च। समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम्। कनिष्ठे कालकृतम् अपरत्वम्।

गुरुत्वस्य हि लक्षणम् ?

आद्यपतन असमवायिकारणं गुरुत्वम्।

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्तिः।

व्याख्या-आद्यपतनासमवायिकारणत्वं गुरुत्वस्य लक्षणम्। वेगे अतिव्याप्तिरणाय आद्य पदम्। गुरुत्वं पृथिव्यां जले च वर्तते।

दीपिका- गुरुत्वं लक्षयति- आद्येति। द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणत्वात् वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय आद्येति।

वेगासमवा वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय आद्येति।

व्याख्या- काचन क्रिया क्षणचतुष्टयं स्थास्यति। क्रियोत्पत्तिः प्रथमे क्षणे जायते। क्रियायस्मिन् संजातं तस्य विभागः द्वितीये क्षणे जायते। तृतीये क्षणे पूर्वसंयोगः नश्यति। चतुर्थे क्षणे उत्तरदेशसंयोगः क्रियानाशः च जायते। आद्यपतनस्य असमवायिकारणं गुरुत्वम्। पुनः वेगः एव द्वितीयपतनस्य असमवायिकारणम्।

द्रवत्वस्य कि लक्षणं, के च भेदाः ?

आद्यस्यन्दन असमवायिकारणं द्रवत्वम् ।

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्। पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः। तद् द्विविधम्-सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च। सांसिद्धिकं जले। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः। पृथिव्यां धृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम्। तेजसिसुवर्णादौ।

दीपिका- द्रवत्वं लक्षयति- आद्यस्यन्दनेति। स्यन्दनं स्रवणम्। तेजः-संयोगजन्यं नैमित्तिकद्रवत्वम्। तद्भिन्नं सांसिद्धिकद्रवत्वम्। पृथिव्यां नैमित्तिकद्रवत्वमुदाहरति- घृतादाविति। तेजसि तदाह-सुवर्णादाविति।

व्याख्या- द्रवत्यं नाम द्रवरूपावस्था। आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्। द्वितीयस्यन्दनादौ वेगः असमवायिकारणम्। अतः वेगे अतिव्याप्तिदूरीकरणाय आद्य इति। स्यन्दनं स्रवणम्। द्रवत्वं पृथिव्यां जले तेजसि च वर्तते। द्रवत्वं द्विविधम्। सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च। सांसिद्धिकं स्वाभाविकं द्रवत्वम्। तेजः संयोगजन्यं नैमित्तिकद्रवत्वम्। जले सांसिद्धिकं द्रवत्वम्। पृथिव्याम् अग्निसंयोगेन घृतादौ जायमानं द्रवत्वं नैमित्तिकम्। तेजसि सुवर्णादौ नैमित्तिकं द्रवत्वम्।

स्नेहस्य किं लक्षणम्, कुत्र च सः ?

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः । जलमात्रवृत्तिः।

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः ।

दीपिका - स्नेहं लक्षयतिचूर्णेति।जलादावतिव्याप्ति- वारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय चूर्णादीति।

व्याख्या- स्नेहः स्निग्धता। चूर्णादिपिण्डीभावहेतुत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य लक्षणम्। गुणपदस्याभावे कालादौ अतिव्याप्तिः। गुणः स्नेहः इत्येवं लक्षणं कथयति चेत् रूपादिषु अतिव्याप्तिः। जले एव स्नेहः वर्तते। नान्यत्र।

शब्दस्य किं लक्षणम्, कतिविघश्च सः ?

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः। आकाशमात्रवृत्तिः। सः द्विविधः- ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः।

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः ।

व्याख्या- श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वे सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम्। शब्दत्वे शब्दाभावे चातिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। शब्दः आकाशे एव वर्तते। शब्दः द्विविधः ध्वन्यात्मकः (ध्वनिस्वरूपः) वर्णात्मकः (वर्णस्वरूपः) चेति। तत्र ध्वन्यात्मकः भेर्यादौ। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः।

दीपिका-शब्दं लक्षयति-श्रोत्रेति। शब्दत्वेऽतिव्याप्ति- वारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति। शब्दस्त्रिविधः संयोगजो, विभागजः, शब्दजश्चेति। तत्राद्योभेरीदण्डसंयोगजन्यः। द्वितीयो वंश उत्पाद्यमाने दलद्वयविभागजन्यः चटपटाशब्दः। भेर्यादिदेशमारभ्य श्रोत्रपर्यन्तं द्वितीयादिशब्दाः शब्दजाः।

व्याख्या- शब्दः संयोगेन विभागेन वा प्रथमं जायते। जातात् शब्दात् शब्दतरङ्गाः जायन्ते। प्रथमात् शब्दात् द्वितीयः शब्दः, द्वितीयात् तृतीयशब्दः इत्येवं रूपेण शब्दतरङ्गाः। ते शब्दजाः। शब्दः वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुन्यायेन वा सञ्चरतीति वैशेषिकाः।

Summarised Overview

षोडशपदार्थतत्त्व- ज्ञानेन निश्रेयससिद्धिः (मोक्षसिद्धिः) इति नैयायिकाः। तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। गुणविभजनं- गुणान् विभजतेति। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः।पाकजगुणाः चत्वारः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः च पाकजगुणाः। रूपादिवत् चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च। अन्यत्राऽ- पाकजं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतम् अनित्यम्। अत्र वैशेषिकाः एवं वदन्ति। वैशेषिकाः पीलुपाकवादिनः। पीलुः परमाणुः। परमाणुषु तेजःसंयोगेन रूपान्तरोत्पत्तौ परमाणवः समवायिकारणम्, तेजसंयोगः असमवायिकारणम्, अदृष्टादिकं निमित्तकारणं च भवति। नैयायिकाः एवमभिप्रयन्ति। नैयायिकाः पिठरवादिनः। पिठरः स्थाली। पूर्वघटस्य नाशं विना अवयविनि अवयवेषु च परमाणपर्यन्तेषु युगपद् रूपान्तरोत्पत्तिः इति। अत एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकम् अनित्यम् इत्यर्थः।

Assignments

1. रूपस्य लक्षणं विशदयत।
2. रसभेदाः लिखत।
3. स्पर्श लक्षणं विशदयत।
4. संख्याः लक्षणं विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 3

ज्ञानस्य तद्भेदानां च निरूपणं, सामान्यतः प्रमाणनिरूपणं च

Learning Outcomes

- तर्कसंग्रहग्रन्थस्य परिचयः।
- न्यायशास्त्र शैलीं अवगच्छन्तीं।
- ज्ञानस्वरूपं तदभेदाः च जानन्ति।
- प्रमा-प्रमाण शब्दानां सामान्य ज्ञानम्।

Background

नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं, द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः।पाकजगुणाः चत्वारः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः च पाकजगुणाः। संख्यातः शब्दपर्यन्तेषु एकादश गुणाः सन्ति। ते संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्वं, गुरुत्वं, स्नेहः,शब्दः च। सर्वव्यवहारहेतुत्वे सति गुणत्वं बुद्धेः लक्षणम् इति। लक्षणेऽस्मिन् गुण इति पदस्य प्रयोजनं कालादावतिव्याप्तिवारणाय। रूपादौ अतिव्याप्तिनिवारणाय सर्वव्यवहार इति पदम्।

Keywords

पदार्थः, चतुर्विंशतिः, बुद्धिः,स्मृतिः, अनुभवः, यथार्थानुभवः, अयथार्थानुभवः, ज्ञानं, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, संस्कारः, अप्रमा , सर्वव्यवहारहेतुः, प्रमाणम्।

Discussion

2.3 बुद्धिभेदः ।

पदस्यार्थः पदार्थः इति व्युत्पत्या अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम्। पदार्थद्वितीयः गुणः चतुर्विंशतिः इत्युक्तं खलु। गुणेषु मध्ये एकः भवति बुद्धिः। सर्वव्यवहारहेतुत्वे सति गुणत्वं बुद्धेः लक्षणम् इति। लक्षणेऽस्मिन् गुण इति पदस्य प्रयोजनं कालादावतिव्याप्तिवारणाय। रूपादौ अतिव्याप्ति निवारणाय सर्वव्यवहार इति पदम्। जानामीति अनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणम् इति।

बुद्धेः किं लक्षणं,कति विधा च सा ?

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्। सा द्विविधास्मृतिः अनुभवश्च ।

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्। द्विविधा- स्मृतिः, अनुभवः च।

दीपिका- बुद्धेर्लक्षणमाह- सर्वेति। (कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वव्यवहार इति)।जानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणमित्यर्थः। बुद्धिं विभजते-सेति ।

स्मृतेः किं लक्षणम् ?

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः।

दीपिका-स्मृतेर्लक्षणमाह-संस्कारेति। भावनाख्यः संस्कारः। संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति। घटादिप्रत्यक्षेऽ-तिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति। प्रत्यभिज्ञायाम् अतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति।

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।

व्याख्या- सा बुद्धिः द्विविधा। स्मृतिः, अनुभवः च। तत्र संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। संस्कारमात्रजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेः लक्षणम्। तत्र भावनाख्यो व्यापारः संस्कारः। संस्कारध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति पदं लक्षणे।

घटादिप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमितिपदं लक्षणे। घटादिप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिनिवारणाय मात्रेति पदम्।

अनुभवस्य किं लक्षणम्, कतिविघश्च सः ?

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । सः द्विविधः - यथार्थोऽयथार्थश्च।

स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभवः । द्विविधः - यथार्थोऽयथार्थश्च।

दीपिका- अनुभवं लक्षयति- तद्भिन्नमिति। स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्यर्थः। अनुभवं विभजते - स द्विविधः इति।

व्याख्या-तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः। अर्थात् स्मृतिभिन्नम् इति।स्मृतिभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वम् अनुभवस्य लक्षणम्। अनुभवः द्विविधः- यथार्थानुभवः, अयथार्थानुभवः च।

यथार्थानुभवस्य किं लक्षणम् ?

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः। यथा-रजते 'इदं रजतमि'ति ज्ञानम्। सैव प्रमेत्युच्यते।

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थानुभवः।

दीपिका- यथार्थानुभवस्य लक्षणमाह- तद्वतीति। ननु घटे घटत्वमिति प्रमायामतिव्याप्तिः, घटत्वे घटाभावादिति चेन्न, यत्र यत्सम्बन्धोऽस्ति तत्र तत्सम्बन्धानुभव इत्यर्थाद् घटत्वे घटसम्बन्धोऽस्तीति नाव्याप्तिः। सैवेति यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्युच्यत इत्यर्थः।

ज्ञाने, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः,इति चतुर्गुणाः सविषयकाः। घटविषयकज्ञानं,धनविषयकेच्छा,दुःखविषयकः द्वेषः, घटादिविषयकप्रयत्नः इत्यादि व्यवहारः लोकप्रसिद्धः। एवं विषयं विना ज्ञानं,इच्छा,द्वेषः, प्रयत्नः च नास्ति इति।

अयथार्थानुभवस्य किं लक्षणम् ?

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः। यथा-शुक्तौ 'इदं रजतमि'ति ज्ञानम्। सैवाऽप्रमेत्युच्यते।

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽ यथार्थानुभवः।

व्याख्या-अर्थात् तदभाववति रजत्वाभाववति शुक्तौ तत्प्रकारःरजतप्रकारकः अनुभवः अयथार्थानुभवः। रज्जौ सर्पज्ञानं वा। अयथार्थानुभवः एव अप्रमा इत्युच्यते।

दीपिका- अयथार्थानुभवं लक्षयति- तदभाववतीति। नन्विदं संयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिरिति चेन्न, यदवच्छेदेन यत्सः बन्धाभावस्तदवच्छेदेन तत्संबंधज्ञानस्य विवक्षितत्वात्। संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् संयोगा-भावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य प्रमात्वान्नातिव्याप्तिः।

यथार्थानुभवभेदाः के?

प्रमा चतुर्विधा।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधं- प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्।

यथार्थानुभवः चतुर्विधः प्रत्यक्षम्, अनुमिति, उपमिति, शाब्दः इति।

दीपिका -यथार्थानुभवं विभजते- यथार्थेति ।

तत्करणं कतिविधम् ?

तत्करणमपि चतुर्विधः-प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानशब्द भेदात्।

चत्वारि प्रमाणानि।

यथार्थानुभवस्य करणं चतुर्विधः प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,उपमानं शब्दम् इति।

दीपिका-प्रसङ्गात्प्रमाकरणं विभजते- तत्करणमिति। प्रमाकरणमित्यर्थः। प्रमायाः करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम्।

Summarised Overview

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिज्ञानम्। लक्षणेऽस्मिन् गुण इति पदस्य प्रयोजनं कालादावतिव्याप्तिवारणाय। रूपादौ अतिव्याप्तिनिवारणाय सर्वव्यवहार इति पदम्। जानामीति अनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणम् इति।बुद्धिः द्विविधा-स्मृतिः अनुभवः च। संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः।अनुभवं द्विविधं-यथार्थनुभवः, अयथार्थानुभवः च। तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः। तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः। यथार्थानुभवः चतुर्विधः प्रत्यक्षम्, अनुमिति, उपमिति, शाब्दः इति।

Assignments

1. ज्ञानस्वरूपं तद्भेदाः विशदयत।
2. प्रमा-अप्रमा स्वरूपं लिखत।
3. प्रमाणानि कानि ? विशदयत।
4. बुद्धिलक्षणं, भेदाः. च सूचयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 4

कारणनिरूपणं विभागः च

Learning Outcomes

- तर्कसंग्रहग्रन्थानां परिचयः।
- न्यायशास्त्र शैलीं परिचयः।
- कार्य-कारण स्वरूपम् अवजानन्ति।
- तत्वशास्त्रे युक्तिविचारं निरूपयति ।

Background

चतुर्विंशति गुणानां परिचयः। ।पाकजगुणाः चत्वारः। रूपं, रसः, गन्धः, स्पर्शः च पाकजगुणाः।रूपादिवत् चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च। संख्यातः शब्दपर्यन्तेषु एकादश गुणाः सन्ति। ते संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्वं, गुरुत्वं, स्नेहः,शब्दः च।सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्। लक्षणेऽस्मिन् गुण इति पदस्य प्रयोजनं कालादावतिव्याप्तिवारणाय। रूपादौ अतिव्याप्तिनिवारणाय सर्वव्यवहार इति पदम्। जानामीति अनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणम् इति।प्रमा-प्रमाण स्वरूपज्ञानं जायते।

Keywords

करणं, कार्यं, कारणं, अन्यथासिद्धम्, दिक्, कालं,प्रागभावप्रतियोगि, समवायिकारणं, असमवायिकारणं, निमित्तकारणं, तुरीवेमादिकं, तन्तवः, पटः।

SGOU

Discussion

2.4 कार्यकारण विचारः

यथार्थानुभवनां करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षादिभेदात्। को नाम करणमित्याह।

करणस्य किं लक्षणम् ?

असाधारणं कारणं करणम्।

असाधारणं कारणं करणम्।

असाधरणत्वे सति कारणत्वं करणस्य लक्षणम्।

दीपिका- करणलक्षणमाह- असाधारणेति। साधारणकारणे दिक् कालादौ अतिव्याप्तिवारणायाऽसाधारणेति पदं लक्षणे।

कारणस्य किं लक्षणम्?

कार्य नियतपूर्ववृत्तिकारणम्।

कार्य नियतपूर्ववृत्ति कारणम् ।

दीपिका-कारणलक्षणमाह-कार्येति। पूर्ववृत्तिकारणमित्युक्तेः रासभादावतिब्याप्तिः स्यात्, अतो नियतेति। तावन्मात्रे कृते कार्यऽतिव्याप्तिः, अतः पूर्ववृत्तीति। ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिदिति चेन्न, अनन्यथासिद्धत्वे सतीति विशेषणात्। अनन्ययासिद्धत्वमन्यथासिद्धिविरहः।

व्याख्या- कार्यनियतपूर्ववृत्तिः कारणम्। कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणस्य लक्षणम्। लक्षणे नियत इति पदस्याभावे रासभादौ अतिव्याप्तिः। तत्परिहाराय नियत इति पदं लक्षणे निवेशितम्। कार्यऽतिव्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्ति इति पदम्। ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणमिति चेन्न। अनन्यथासिद्धत्वे सति इति विशेषणत्वात्। अनन्यथासिद्धत्वं इत्यस्य अन्यथासिद्धिशून्यत्वम् इत्यर्थः।

येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वम्अगम्यते तं प्रति तेन तदन्यथासिद्धम् ।

अन्यथासिद्धिः त्रिविधः- येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमगम्यते तं प्रति तेन तदन्यथासिद्धम्। यथा- तन्तुना तन्तुत्वं च पदं प्रति। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति पूर्ववृत्तित्वम् अवगम्यते तं प्रति तदन्यथा सिद्धम्। यथा- शब्दं

प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति आकाशस्य। अवश्यक्लृप्त नियतपूर्ववर्तिन एवं कार्यसंभवे तत्सहभूतम् अन्यथासिद्धम्। यथा- पाकजलस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य। एवं च अनन्यथासिद्धत्वे सतिकार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम्।

कार्यस्य किं लक्षणम् ?

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

व्याख्या-प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम्। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य यो अभावः स प्रागभावः। यस्य अभावः उच्यते स तस्य प्रतियोगि।

दीपिका-कार्यलक्षणमाह-- कार्यमिति ।

कारणं कतिवधम् ?

कारणं त्रिविधं - समवाव्यसमवायिनिमित्तभेदात्।

समवायि,समवायि, निमित्तम् इति कारणं त्रिविधम् ।

अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणस्य लक्षणमिति। कारणं त्रिविधं- समवायि, असमवायि, निमित्तभेदात्।

दीपिका-कारणं विभजते-कारणमिति।

समवायिकारणस्य किम् लक्षणम्?

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। यथा- तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः।

दीपिका- समवायिकारणस्य लक्षणमाह-यत्समवेतमिति।यस्मिन् समवेतमित्यर्थः।

यथा- तन्तवः पटस्य पटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम्। कार्येण सह समवेतं समवायसम्बन्धेन अथवा नित्यसम्बन्धेन यत् कारणं तत् समवायिकारणमिति।

असमवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम् । यथा - तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य ।

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत्कारणम् असमवायिकारणम्।

दीपिका-असमवायिकारणं लक्षयति-कार्येणेति। कार्येण इत्येतदुदाहरति- तन्तुसंयोग इति। कार्येण पटेन सहैकस्मिस्तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगं पटस्यासमवायिकारणम् इत्यर्थः। कारणेनेत्येतदुदाहरति-तन्तुरूपमिति। कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात्तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारण-मित्यर्थः।

यथा- तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य। कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणसमवायिकारणम्। कार्येण पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणम्। कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुरूपं पटरूपस्य असमवायिकारणमिति।

निमित्तकारणस्य किं लक्षणम् ?

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। यथा-तुरीवेमादिकं पटस्य ।

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्।

दीपिका-निमित्तकारणं लक्षयति- तदुभयेति। समवायि समवायिभिन्नं कारणं निमित्तकारणमित्यर्थः।

यथा- तुरीवेमादिकं पटस्य। समवायि समवायिभिन्नं कारणं निमित्तकारणमित्यर्थः। तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम्।

करणस्य निष्कृष्टलक्षणं किम् ?

तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणकारणं तदेव करणम् ।

समवायिकारणम्, असमवायिकारणं, निमित्तकारणमध्ये यदसाधारणकारणं तदेव करणम्।

दीपिका--करण लक्षणमुपसंहरति- तदेतदिति ।

Summarised Overview

यथार्थानुभवनां करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षादिभेदात्।असाधरणत्वे सति कारणत्वं करणस्य लक्षणम्।कार्यनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणस्य लक्षणम्।अन्यथासिद्धिः त्रिविधः।अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति पूर्ववृत्तित्वम् अवगम्यते तं प्रति तदन्यथा सिद्धम्।प्रागभावप्रतियोगित्वं कार्यस्य लक्षणम्। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य यो अभावः स प्रागभावः। यस्य अभावः उच्यते स तस्य प्रतियोगि। कारणं त्रिविधं- समवायि, असमवायि, निमित्तभेदात्।

Assignments

1. कार्यकारण स्वरूपज्ञानं लिखत।
2. कारणं कति विधम्? सभेदं लक्षणं सूचयत।
3. करणस्य निष्कृष्टलक्षणं विशदयत।
4. कार्यस्य लक्षणं किं ? प्रतिपादयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

SGOU

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

प्रत्यक्षस्य अनुमानस्य च निरूपणम्

BLOCK - 3

SGOU

UNIT 1

प्रत्यक्षनिरूपणं सन्निकर्षनिरूपणं च

Learning Outcomes

- तर्कसंग्रहग्रन्थ परिचयः।
- तत्वशास्त्रे युक्तिविचारंनिरूपयति।
- न्यायशास्त्रशैलीपरिचयः।
- प्रमाणानां सामान्यावबोधः।
- प्रत्यक्षप्रमाण स्वरूपज्ञानं ग्रहिष्यति।

Background

प्रमा-प्रमाण पदानां सामान्य ज्ञानम्। बुद्धिस्वरूपम्, अनुभवभेदश्च जानन्ति। यथार्थानुभवनां करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षादिभेदात्।असाधरणत्वे सति कारणत्वं करणस्य लक्षणम्।इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद्विविधम् - निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति।

Keywords

प्रत्यक्षज्ञानं, सम्बन्धः, इन्द्रियार्थसन्निकर्षं,निष्प्रकारकं, निर्विकल्पकं, सप्रकारकं, सविकल्पकं, संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावः।

SGOU

Discussion

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं किम् ?

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमिति।

दीपिका- प्रत्यक्षलक्षणमाह -तत्रेति। प्रमाणचतुष्टयमध्य इत्यर्थः।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं किम्, कतिविधं च तत् ?

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। (ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्) तद्विविधम् - निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम्। तत्र प्रमाण चतुष्टयमध्ये इन्द्रियं चक्षुरादिकम्, अर्थः घटादिः, तयोः सन्निकर्षः(सम्बन्धः) संयेगादिः। तज्जन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति। विशेषणविशेष्यसम्बन्धानवगाहिज्ञानमित्यर्थः।

दीपिका- प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह- इन्द्रियेति। इन्द्रियं चक्षुरादिकम्, अर्थो घटादिः। तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः। तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः। तद्विभजते-तद्विविधमिति।

निर्विकल्पकस्य लक्षणं किम् ?

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्, यथा- किञ्चिदिदम् इति ।

निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्

दीपिका- निविकल्पकस्य लक्षणमाह-निष्प्रकारकमिति। विशेषणविशेष्यसंबंन्धानवगाहिज्ञानमित्यर्थः। ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेन्न,गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीति ज्ञानवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गान्निर्विकल्पक सिद्धिः।

सविकल्पकस्य लक्षणं किम् ?

सप्रकारक ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा-डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति ।

सप्रकारक ज्ञानं सविकल्पकम् ।

दीपिका-सविकल्पकं लक्षयति- सप्रकारकमिति। नाम जात्यादिविशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहिज्ञानमित्यर्थः। सविकल्पकमुदाहरति- यथेति ।

नतु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेत्, न। गौरिति विशिष्टज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीति ज्ञानवत् इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् निर्विकल्पकसिद्धिः। नामजात्यादि विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहिज्ञानं सप्रकारकमिति।

व्याख्या-इन्द्रियस्य वस्तुना सह सन्निकर्षे जाते प्रथमक्षणे निष्प्रकारकं निर्विकल्पकज्ञानमिति। द्वितीयक्षणे विशेषणविशेष्यसम्बन्धज्ञानं सम्भवति तत् सविकल्पकज्ञानम्। यथा- घटत्वविशिष्टघटः। अत्र घटत्वं विशेषणं घटः विशेष्यः तयोः सन्निकर्षः समवायः। नामजात्यादि संबन्धावगाहि ज्ञानम्- नाम, जाति, गुणः, क्रिया इत्यादि सम्बन्धवान् इत्यर्थः। यथा- डित्थोऽयं, ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽयं, गच्छन्नयम् इत्यत्र नामवानयं, ब्राह्मणत्वजातिमानयं, श्यमवर्णोऽयं, गच्छन्-गमनक्रियायुक्तः पुरुषोऽयम् इत्यादि विशेषणविशेष्य सम्बन्धत्वात् अत्र सविकल्पकज्ञानं भवति।

सन्निकर्षः कतिविधः कश्च सः ?

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्च इति।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थः सन्निकर्षः षड्विधः

दीपिका- इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विभजते-प्रत्यक्षेति।

घट (द्रव्य) प्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः।

दीपिका- संयोगसन्निकर्षमुदाहरति- चक्षुषेति। द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः सन्निकर्ष इत्यर्थः। आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, ततः प्रत्यक्षज्ञान मुत्पद्यते।

घट (द्रव्य) रूपगुणप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः?

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः,चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्।

दीपिका- संयुक्तसमवायमुदाहरति- घटरूपेति। तत्र युक्तिमाह- चक्षुः संयुक्त इति।

रूपत्व (गुणगतजाति) प्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः?

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः, चक्षु संयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्।

दीपिका-संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति- रूपत्वेति ।

शब्दप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः?

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः, कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रगत्वाच्छब्दस्याकाशस्याकाश गुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात्।

दीपिका-समवायमुदाहरति- श्रोत्रेति। तदुपपादयति-कर्णेति। ननुदूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रसम्बन्ध इति चेन्न, वीचीतरंगन्यायेन, कदम्बमुकुलन्यायेन या शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य शब्दस्य श्रोत्रेण सम्बन्धात्त्प्रत्यक्षत्वसम्भवात्।

शब्दत्वसाक्षात्कारे कः सन्निकर्षः?

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः, श्रोत्र-समवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

दीपिका-समवेतसमवायमुदाहरति – शब्दत्वेति।

अभावप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः, घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षु संयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ।

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः

दीपिका-विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति- अभावेति। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः। तदुपपादयति- घटाभाववदिति। भूतलं विशेष्यं, घटाभावो विशेषणम्। भूतले घटो नास्तीत्यत्र घटाभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम्। एतेनानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् ।

यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यत्। दर्शनाभावात् नास्तीति तर्कितप्रतियोगिमत्त्वविरोध्यनुपलब्धि सहकृतेन्द्रियेणएवाभावज्ञानोपपत्तावनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वा-सम्भवात्। अधिकरणज्ञानार्थमपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोप-पत्तावनुपलब्धेः करणत्वस्यायुक्तत्वात्। विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव, नातिरिक्तः सम्बन्धः।

3.1 प्रत्यक्षज्ञानहेतुः - इन्द्रियार्थसन्निकर्षः ।

प्रत्यक्षप्रमाणं व्याख्यातम्

तर्कसंग्रहः- प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति। चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः। घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुसंयुक्ते घटे घटरूपस्य समवायात्। रूपत्व-सामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः। चक्षुसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात्। श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः। कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात्, शब्दस्याकाशगुणत्वात्, गुणगुणिनोश्च समवायात्। शब्दत्व- साक्षात्कारे

समवेतसमवायः सन्निकर्षः। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः। घटाभाववद् भूतलमित्यत्र चक्षुसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं सन्निकर्षषड्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तत्करणमिन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्। प्रत्यक्षं व्याख्यातम्।

दीपिका- इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विभजते- प्रत्यक्षेति। संयोगसन्निकर्षमुदाहरति चक्षुषेति। द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः सन्निकर्षः इत्यर्थः। आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन च। ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते। संयुक्तसमवायम् उदाहरति घटरूपेति। तत्र युक्तिमाह- चक्षुसंयुक्तेति। संयुक्त-समवेतसमवायमुदाहरति- रूपत्वेति। समवायमुदाहरति- श्रोत्रेति। तदुपपादयति कर्णेति। ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रेण संबन्ध इति चेत् न वीचीतरङ्गन्यायेनकदम्बमुकुलन्यायेन वा शब्दात् शब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य श्रोत्रसम्बन्धात् प्रत्यक्षत्वसंभवात्। समवेतसमवायमुदाहरति- शब्दत्वेति। विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति- अभावेति। तदुपपादयति- घटाभाववदिति। भूतलं विशेष्यं, घटाभावो विशेषणम्। 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र अभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम्। एतेन अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम्। यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत्, दर्शनाभावान्नास्ति इति। तर्कितप्रतियोगि समत्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतेन इन्द्रियेणैव अभावज्ञानोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्त्वासम्भवात्। अधिकरणत्वज्ञानार्थम् अपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तौ अनुपलब्धेः करणत्वस्यायुक्तत्वात्। विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्य स्वरूपमेव नातिरिक्तः सम्बन्धः। प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य कारणमाह एवमिति। असाधारणकरणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञान करणमित्यर्थः। प्रत्यक्षमुपसंहरति- तस्मादिति। इति

प्रत्यक्षपरिच्छेदः।

व्याख्या- प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः संयोगादिभेदेन षड्विधः। चक्षुरिन्द्रियेण घटे प्रत्यक्षे जाते संयोगः सन्निकर्षः। अर्थात् द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः सन्निकर्षः इति। आत्मा मनसा संयुज्यते मनः इन्द्रियेण संयुज्यते। ततः प्रत्यक्षज्ञानमिति।

द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः सन्निकर्षः इति।

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः यतः चक्षुषा अथवा इन्द्रियेण संयुक्ते घटे घटरूपं समवाय सन्निकर्षेण तिष्ठति। रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः। यतः चक्षुरिन्द्रियेण संयुक्ते घटे घटरूपं समवेतं- समवायसम्बद्धं, तत्र घटरूपे रूपत्वस्यापि समवायात्। श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः। कर्णविवरवर्त्याकाशः श्रोत्रेन्द्रियः। शब्दस्य आकाशगुणत्वात्। गुणस्य शब्दस्य गुणिनः आकाशस्य च समवायात्। ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रसम्बन्ध इति चेन्न शब्दात् शब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रजातस्य शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियेण सम्बन्धात् प्रत्यक्षत्वसम्बन्धः। शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायसन्निकर्षः श्रोत्रसमवेत् शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्।

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सत्रिकर्षः। घटाभाववद्भूतलमित्यत्र भूतलं विशेष्यं घटाभावो विशेषणं च। भूतले घटो नास्ति (भूतले घटाभावः) इत्यत्र भूतले इति विशेषणं घटाभावः विशेष्यं च दृष्टव्यम्। एतेनानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम्। अत्र उभयमपि विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः। एवं अभावग्रहणे विशेषणविशेष्यभावः सत्रिकर्षः।

एवं सत्रिकर्षषड्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्, तत्करणम् इन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

प्रत्यक्षप्रमाणम्य निष्कृष्ट लक्षणं किम्?

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणमिन्द्रियम्, तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

दीपिका-प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरं तस्य करणमाह-एवमिति। असाधारणकारणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः।

Summarised Overview

अनुभवः द्विविधः- यथार्थानुभवः अयथार्थानुभवः चेति। यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्। प्रत्यक्षानुमानोपमान शब्दभेदात्। प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमिति। तत् द्विविधं- निर्विकल्पकज्ञानं सविकल्पकज्ञानम्। प्रत्यक्षज्ञानहेतुः इन्द्रियार्थसन्निकर्यः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति। इत्यादयः भागेऽस्मिन् प्रतिपादिताः।

Assignments

1. सन्निकर्षः कति विधः? व्याख्यात।
2. प्रत्यक्षप्रमाणं विशदयत।
3. सविकल्पक निर्विकल्पक ज्ञानस्वरूपं किम् ? विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिट्टरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 2

अनुमानप्रक्रियानिरूपणं स्वार्थपरार्थविभागः च

Learning Outcomes

- अनुमानप्रमाणस्य तद्भेदानां चावगमनाय।
- पञ्चावयवानां ज्ञानम् अवगच्छन्ति।
- हेत्वाभासानाम् अवबोधाय।
- अनुमानप्रमाणस्वरूपम् अवगच्छन्ति।
- अनुमानप्रक्रियां, एवम् अनुमानभेदं च अवजानन्ति।

Background

प्रमाणस्वरूपं जानन्ति। प्रत्यक्षप्रमाणं, तद्भेदश्च ज्ञायते। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद्विविधम्- निर्विकल्पकं, सविकल्पकं चेति। तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्। प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेत- समवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्च इति। यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्।

Keywords

अनुमितिः, अनुमानं, व्याप्तिः, परामर्शः, पक्षधर्मता, सिषाधयिषा, वह्निः, धूमः, महानसं, प्रतिज्ञा, हेतु, उपनयं, निगमनम्,स्वार्थानुमानं ,परार्थानुमानं, पञ्चावयवाः,लिङ्गं, पक्षः, सपक्षः, विपक्षः ।

Discussion

अनुमानभेदाः

यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्।प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शाब्दमिति भेदात् इत्युक्तं किल।

अनुमानस्य किं लक्षणम् ?

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

दीपिका--अनुमानं लक्षयति-अनुमितिकरणमिति ।

अनुमितिः का ?

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः।

परामर्शजन्यं ज्ञानम् अनुमितिः

दीपिका - अनुमितेर्लक्षणमाह- परमर्शेति। ननु संशयोत्तर प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः, स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति परामर्शे सति पुरुष एवेति प्रत्यक्षजननात्, न च तत्रानुमितिरेवेति वाच्यम् 'पुरुषं साक्षात्करोमि' इत्यनुव्यवसाय विरोधादिति चेन्न, पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता। साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका। सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुविनुयामनुमितिदर्शनात्सिषाधयिषोत्तेजिका। ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य दाहकारणत्ववत् सिषाधयिषाविरहसहकृत सिद्धभावस्यापि अनुमितिकारणत्वम् ।

व्याख्या-ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षे अतिव्याप्तिः। दूरस्तं पुरुषं दृष्ट्वा स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरणादिमानयम् इति परामर्शे सति पुरुष एव इति प्रत्यक्षज्ञानात् न च अत्र अनुमिति इति वाच्यम्, पुरुषं साक्षात्करोमि

अनुव्यवस्याविरोधात् इति चेन्न, पक्षता सहकृतपरामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वम् अनुमितेः लक्षणमिति विवक्षितत्वात्।

तत्र पक्षता नाम सिषाधायिषविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः। सिद्धिः साध्यसिद्धिः। साध्यसिद्धिः अनुमितिप्रतिबन्धिका। सिद्धिसत्वेऽपि अनुमित्यामिति इच्छायां अनुमितिदर्शनात् सिषाधयिषा उत्तेजिका भवति। ततः उत्तेजकाभाव विशिष्टमण्यभावस्य दाहकारणत्वस्वीकारवत् सिषाधयिषा विरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य अनुमितिकारणत्वम्।

परामर्शस्य किं स्वरूपम् ?

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा-- 'वह्निव्याप्य धूमवानयं पर्वत' इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः।

दीपिका-परामर्शं लक्षयति-व्याप्तीति। व्याप्तिविषयकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः। परामर्शमभिनीय दर्शयति- यथेति। अनुमितिमभिनीय दर्शयति-तज्जन्यमिति। परामर्शजन्यमित्यर्थः ।

व्याप्तिः का ?

यत्र यत्र घूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः

यत्र यत्र घूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः।

दीपिका- व्याप्तेर्लक्षणमाह- यत्रेति। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्यातेरभिनयः। साहचर्यनियमः इति लक्षणम्। साहचर्यं सामानाधिकरण्यं, तस्य नियमः- हेतुसमानाधिकरणात्यन्त अभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः।

व्याख्या- सहचरतीतिसहचरौ तयोर्भावः साहचर्यम्।साहचर्यं समानाधिकरण्यमिति। तस्य नियमः साहचर्यनियमः। साहचर्यनियमः व्याप्तिः इति। उदा- यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः इति साहचर्यनियमः व्याप्तिः। यथा- महानसः इति साहचर्यनियमः व्याप्तिः। हेतु समानाधिकरणात्यन्त अभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति अर्थः। हेतुः भूमः हेतुमानाधिकरणं पर्वतः तत्रात्यन्ताभावः

घटात्यन्ताभावः घटात्यन्ताभावस्य प्रतियोगि घटः अप्रतियोगि साध्यो वह्निः इति वह्नेः धूमस्य च. समानाधिकरणत्वमस्ति इतिव्याप्तिः।

पक्षधर्मतायाः किं लक्षणम् ?

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

दीपिका - पक्षघमंतास्यरूपमाह- व्याप्यस्येति ।

व्याख्या- साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षे वर्तते इति पक्षधर्मता। वह्नि धूमयोः पर्वतादि वृत्तित्वं पक्षधर्मता इति।

अनुमानभेदाः

अनुमानं कतिविधम् ?

अनुमानं द्विविधं - स्वार्थं परार्थ च ।

दीपिका - अनुमान विभागमाह - अनुमानमिति । द्वैविध्यं दर्शयति- स्वार्थमित्यादिना ।

अनुमानं द्विविधम्। स्वार्थानुमानं, परार्थानुमानं च।

किं नाम स्वार्थानुमानम् ?

तत्र स्वार्थ स्वानुमितिहेतुः

तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः, तथाहि स्वयमेव भूयो दर्शनेन यत्र यत्र सूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौव्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपंगतस्तद्गते चाग्नौ सन्धिहानः पर्वते घूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति- यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति। तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते। तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते। तदेतत्स्वार्थानुमानम्।

दीपिका- तत्रेति- उभयोर्मध्ये इत्यर्थः। स्वार्थानुमानं दर्शयति- स्वयमेवेति। भूयो दर्शनेनेति। धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे साध्यसाधनयोर्भूयः सहचारदर्शनेनेत्यर्थः।

ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेऽपि घूमादौ व्यभिचारौपलब्धेर्भूयो दर्शनेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न, व्यभिचारज्ञानविरहसकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्।

व्यभिचारज्ञानं द्विविधम्- निश्चयः, शङ्का च। तद्विरहः क्वचित्तर्कात् क्वचित्स्वतःसिद्धएव। धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे कार्य कारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्को व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः। ननु सकलवह्निधूमत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्या सकलवह्नि घूमज्ञानसम्भवात्। तस्मादितिलिङ्गपरामर्शादित्यर्थः।

व्याख्या- स्वानुमितिहेतुत्वं स्वार्थानुमास्य लक्षणम्। तथाहि कश्चित् भूयो दर्शनेन- पुनः पुनः दर्शने यत्र धूमः तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृह्णाति। ततः पर्वतसमीपं गतः। तत्र पर्वते अग्नौ सन्दिहानः धूमं पश्यति। सः व्याप्तिं स्मरति यत्र यत्र घूमः तत्र तत्र वह्निरिति। ततःवह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्गपरामर्शः इत्युच्यते। तस्मात् पर्वतो वह्निमान् अनुमितिज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्परामर्शः इत्युच्यते। तस्मात् पर्वतो वह्निमान् इति अनुमितिज्ञानम् उत्पद्यते। तदेतत् स्वार्थानुमानम्।

ननु पार्थिवत्वस्य लोहलेख्यत्वस्य च शतशः सहचारदर्शनेऽपि वज्रमणौ व्यभिचारात् कथं व्याप्तिग्राहक इति चेन्न। व्यभिचारज्ञानविरह सहकृतसहकारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्। व्यभिचारज्ञानं द्विविधम्। निश्चयः शङ्का चेति। तद्विरहः क्वचित् तर्कात् क्वचित् स्वतःसिद्धः एव। धूमाग्न्योः व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणः तर्कः। ननु सकलवह्निधूमयोः सन्निकर्षरहितत्वात् कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न, वहिह्नत्वधूमत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्या सकलवह्नि धूमज्ञानसम्भवात् ।

परार्थानुमानस्य किं लक्षणम्

यत्तु स्वयं धूमादग्निं अनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत् परार्थानुमानं

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम्। यथा- पर्वतो **बह्निमान्, घूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम् तस्मात्तथेति।'** अनेन प्रतिपादिता-

लिङ्गात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ।

दीपिका- परार्थानुमानमाह- यत्विति, यच्छब्दस्य तत्परार्थ अनुमानमिति तच्छब्देनान्वयः। पञ्चावयववाक्यमुदाहरति- यथेति ।

पञ्चावयवाः के?

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा। धूमवत्त्वादिति हेतुः। यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम्। तथा चायमित्युपनयः। तस्मात्तथेति निगमनम् ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो-पनयनिगमनानि पञ्चावयवाः

दीपिका- अवयवस्वरूपमाह- प्रतिज्ञेति। उदाहृतवाक्येषु प्रतिज्ञादिविभागमाह-पर्वतो वह्निमानिति। साध्य-वत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा। पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः। व्याप्तिप्रतिपादनं वचनमुदाहरणम्। व्याप्तिविशिष्टलिङ्ग प्रतिपादकं वचनमुपनयः। हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनम्। पक्षज्ञानं प्रतिज्ञाप्रयोजनम्। लिङ्गज्ञानं हेतु प्रयोजनम्। व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनम्। पक्षधर्मताज्ञानम् उपनयप्रयोजनम्। अबाधितत्वादिकं निगमनप्रयोजनम्। पक्षधर्मताज्ञानमुपनयप्रयोजनम्। अबाधित्वादिकं निगमन प्रयोजनम्।

व्याख्या- पक्षे साध्यस्य निर्देशः प्रतिज्ञा। यथा- पर्वतो वह्निमान्। अत्र वह्निः साध्यः। साध्यो वह्निः पक्षे पर्वते अस्ति इति निर्देशः। प्रतिज्ञा वाक्ये पक्षः साध्यश्च स्तः। यत् साध्यते तत् साध्यम्। कुत्र साध्यते सः पक्षः। अनन्तरं हेतुः। पञ्चमीविभक्त्यन्तं लिङ्ङ्गप्रतिपादकं वाक्यं हेतुः। यथा- धूमवत्वात् इति हेतुः। व्याप्तिप्रतिपादकं वचनम् उदाहरणम्। यथा- यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसः इतिवाक्यम् उदाहरणम्। व्याप्तिविशिष्टलिङ्ग(हेतु) प्रतिपादकं वचनम् उपनयः ।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योः किं करणम् ?

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम्। तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् ।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरा-मर्श एव करणम्

दीपिका- अनुमितिकरणमाह- स्वार्थेति। ननु व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसम्भवे व्याप्तिविशिष्टलिङ्गपरामर्शः किमर्थमङ्गीकर्तव्य इति चेन्न, वह्निव्याप्यधूमवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शस्या- वश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव कारणत्वात्। लिङ्ग न करणम्- अतीतानागतादौ व्यभिचारात्। व्यापारवत्कारणं करणमिति मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणम्। तज्जन्यत्वे सतितज्जन्यजनको व्यापारः। अनुमानमुपसंहरति- तस्मादिति।

व्याख्या- व्याप्तिस्मरणेन पक्षधर्मताज्ञानेन च अनुमिनिज्ञानसम्भवे किमर्थ व्याप्तिविंशिष्टालिङ्गपरामर्शः इति चेन्न। वह्निव्याप्यधूमवानयमिति इति शब्दबोधपरामर्शस्थले परामर्शस्यावश्यकतया, सर्वत्र परामर्शस्य कारणत्वे लाघवम्।

Summarised Overview

प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शाब्दमिति भेदात्। अनुमितिकरणमनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः।व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः।यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः। व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता। अनुमानं द्विविधं - स्वार्थं परार्थं च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम्।

Assignments

1. अनुमानप्रमाणं विशदयत।
2. परामर्शस्य स्वरूपं विशदयत।
3. अनुमानस्य भेदं लिखत।

4. पञ्चावयवाः के ? लिखत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

UNIT 3

पक्षसपक्षविपक्षनिरूपणं त्रिविधलिङ्गनिरूपणं च

Learning Outcomes

- न्यायवैशेषिक दर्शनावबेधः।
- अनुमानप्रमाण स्वरूपं अवगच्छति।
- अनुमानप्रक्रियां अवगच्छन्ति।
- त्रिविध लिङ्गपरिचयं प्राप्नोति।

Background

यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्। प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शाब्दमिति भेदात्। अनुमितिकरणमनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राऽग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः। अनुमानं द्विविधं - स्वार्थं परार्थं च।

Keywords

सपक्षः, विपक्षः, महाह्रदः, हेत्वाभासः, सव्यभिचारम्, प्रमेयत्वम्, लिङ्गं, अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि,केवलव्यतिरेकि

Discussion

अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमद् अन्वयव्यतिरेकि

लिङ्गं कतिविधं, किञ्चान्वयव्यतिरेकिलक्षणम् ?

लिङ्गं त्रिविधम्-अन्वयव्यतिरेकि- केवलान्वयि- केवलव्यतिरेकि चेति। अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्अन्वयव्यतिरेकि। यथा वह्नौसाध्ये धूमवत्त्वम्। यत्र धूमस्तत्राऽग्निः यथा-महानसमित्यन्वयव्याप्तिः। यत्रवह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रदइति व्यतिरेकव्याप्तिः।

दीपिका- लिङ्गं विभजते-लिङ्गमिति। अन्वयव्यतिरेकि लक्षयति- अन्वयेनेति।हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः।

अन्वयमात्र व्याप्तिकं केवलान्वयि

केवलान्वयिनः किं लक्षणम्?

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा- घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत्। अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिः नास्ति, सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च।

दीपिका-केवलान्वयिनो लक्षणमाह- अन्वयेति। केवलान्वयि साधकं लिङ्गं केवलान्वयि। अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम्।केवलान्वयिनम् उदाहरति-यथा-घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादिति। ईश्वरप्रमाविषयत्वं सर्वपदाभिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः।

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि

केवलव्यतिरेकिणः किं लक्षणम् ?

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात्, यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्, यथा-जलम्। न चेयं तथा। तस्मान्न तथेति। अत्र यद गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति, पृथिवीमात्रस्य

पक्षत्वात्।

दीपिका- केवलभ्यतिरेकिणो लक्षणमाह- व्यतिरेकेति। तत् उदाहरति- पृथ्वीति। नन्वितरभेदः प्रसिद्धो वा न वा? आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्वेऽन्वयित्वम्, असत्वे साधारण्यम्,द्वितीये साध्यज्ञानाभावात्कथं तद्विशिष्टानुमितिः विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात्, प्रतियोगिज्ञानाभावाद्वयतिरेकव्याप्तिज्ञान-मिति स्यादिति चेन्न, जलादित्रयोदशान्योन्याभावानांत्रयोदशसु प्रत्येकं प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्यां साध्यते तत्र त्रयोदशत्वावच्छिन्नभेदात्मक साध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभा-वान्नान्वयित्वासाधारण्ये, प्रत्येकाधिकरणे प्रसिद्ध्यासाध्य विशिष्टानुमितिः, साध्याभावव्यापकी भूताभावप्रतियोगित्वम् इति व्यतिरेकव्याप्ति निरूपणं च यदितरेति।

पक्षस्य किं लक्षणम् ?

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः। यथा-धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः।

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः

दीपिका- पक्षलक्षणमाह- सन्दिग्धेति। ननु श्रवणानन्तर भाविमननस्थलेऽव्याप्तिः, तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन सन्देह अभावात्, किञ्च प्रत्यक्षेऽपि वह्नौ यत्रेच्छयानुमिति स्तत्रापि अव्याप्तिरितिचेन्न उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात्।

सपक्षस्य किं लक्षणम् ?

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः। यथा- तत्रैव महानसम् ।

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः

निश्चितसाध्यवत्वं सपक्षस्य लक्षणम्। यथा-यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निःयथा महानसः इत्यत्र महानसःसपक्षः।

दीपिका - सपक्षलक्षणमाह - निश्चितेति ।

विपक्षस्य किं लक्षणम् ?

निश्चितसाध्याऽभाववान् विपक्षः। यथा-तत्रैव महाह्रदः।

दीपिका-विपक्ष लक्षणमाह - निश्चितेति।

निश्चितसाध्याऽभाववत्वं विपक्षस्य लक्षणम्। यथा-वह्निः नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्तियथा महाह्रदःइत्यत्र महाह्रदः विपक्षः।

Summarised Overview

लिङ्गं त्रिविधम्- अन्वयव्यतिरेकि- केवलान्वयि- केवलव्यतिरेकि चेति। अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्अन्वयव्यतिरेकि। अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। व्यतिरेकमात्र व्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः। निश्चितसाध्यवान् सपक्षः। निश्चित साध्याऽभाववान् विपक्षः।

Assignments

1. लिङ्गं कति विधं, विशदयत।
2. पक्ष-सपक्ष-विपक्ष स्वरूपं निरूपयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए पोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिट्टरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

UNIT 4

हेत्वाभासनिरूपणम्

Learning Outcomes

- न्यायवैशेषिक दर्शन परिचयः।
- न्यायदर्शन ग्रन्थशैलीं परिचयः।
- अनुमानप्रक्रियायाः अवबोधः।
- हेत्वाभासानां सामान्य परिचयः।

Background

यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्। **यथार्थानुभवः चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्।** अनुमानं द्विविधं- स्वार्थं परार्थं च। पक्ष- सपक्ष- विपक्ष ज्ञानं वर्तते। विविधलिङ्गज्ञानं च भवति।

Keywords

हेत्वाभासाः, सव्यभिचारः, साधारणः, असाधारणः, अनुपसंहारिणः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, आश्रयासिद्धः,स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धः, बाधितः।

SGOU

Discussion

हेत्वाभासाः

अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम्। हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः। दुष्टहेतवः इत्यर्थः। हेत्वाभासाः पञ्च।

हेत्वाभासाः कतिविधाः ?

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिक्षाऽसिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः

दीपिका - एवं सद्धेतून्निरूप्यासद्धेतून् (हेत्वाभासान्) निरूपयितुं विभजते- सव्यभिचारेति।

अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञान विषयत्वं हेत्वाभासत्वम्। सव्यभिचारः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, बाधितः चेति पञ्च विधम्।

सव्यभिचारस्य लक्षणं किं, कतिविधश्च सः ?

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः – साधारणाऽसाधारणानुपसंहारिभेदात्।

सव्यभिचारः त्रिविधः- साधारणः, असाधारणः, अनुपसंहारि चेति।

दीपिका - सव्यभिचारं विभजते-स त्रिविध इति।

साधारणस्य किं लक्षणम् ?

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा- पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति। (तत्र) प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्।

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः।

दीपिका- साधारणं लक्षयति - तत्रेति। उदाहरति-यथेति।

असाधारणस्य किं लक्षणम् ?

सर्वसपक्ष विपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः। यथा-शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं हि सर्वभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्चव्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति।

सर्वसपक्ष विपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः ।

दीपिका-असाधारणं लक्षयति - सर्वेति।

अनुपसंहारिणः किं लक्षणम् ?

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा- सर्वम् अनित्यं प्रमेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति।

दीपिका - अनुपसंहारिणो लक्षण माह--अन्वयेति।

विरुद्धस्य किं लक्षणम्?

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यथा-शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति। (अत्र) कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तम्।

दीपिका-विरुद्धं लक्षयति-साध्येति।

सत्प्रतिपक्षस्य किं लक्षणम् ?

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः।

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः। यथा- शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्। शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवत्।

दीपिका-सत्प्रतिपक्षं लक्षयति-यस्येति।

असिद्धः कतिविधः?

असिद्धः त्रिविधः- आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धः च।

असिद्धस्त्रिविधः- आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धः चेति।

दीपिका- असिद्धं विभजते--असिद्ध इति ।

आश्रयासिद्धः कः ?

आश्रयासिद्धो यथा- गगनारविन्दं सुरभिःअरविन्दत्वात्

सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः, स च नास्त्येव।

दीपिका- आश्रयासिद्धमुदाहरति-गगनेति

स्वरूपासिद्धस्य किं रूपम् ?

स्वरूपासिद्धो यथा - शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्। अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति, शब्दस्य श्रावणत्वात्।

दीपिका- स्वरूपा सिद्धमुदाहरति- शब्देति।

व्याप्यत्वासिद्धः का, किञ्चोपाधिस्वरूपम् ?

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः। साध्यव्यापकत्वे सतिसासाधनाव्यापकत्वम उपाधित्वम्।

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्। साध्यसमानाधिकरणाऽत्यन्ता-ऽभावाऽप्रतियोगित्वम्-साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठाऽत्य-न्ताऽभावाऽप्रतियोगित्वम् साधनाऽव्यापकत्वम्। यथा- पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्राऽऽद्रन्धनसंयोग उपाधिः। तथाहि- यत्र धूमस्तत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वम्। यत्र वह्निस्तत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति, अयोगोलके आर्देन्धन संयोगाऽभावादिति साधना व्यापकत्वम्। एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाऽव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वाऽसिद्धम्।

दीपिका- व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह- सोपाधिक इति। उपाधेर्लक्षणमाह-साध्येति। उपाधिश्चतुर्विधः- केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधना वच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति। आद्यः-आर्द्रेन्धनसंयोगः। द्वितीयो यथा- वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न प्रत्यक्षत्व व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्।तृतीयो यथा- प्रध्वंशो विनाशी जन्मत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापक भावत्वम्। चतुर्थो यथा- प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादित्यत्र जन्यत्वा-

वच्छिन्नानित्यत्वव्यापकभावत्वम्।

बाधितस्य किं लक्षणम्?

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः। यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति। अत्राऽनुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधितत्वम्।

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः

दीपिका- बाधितस्य लक्षणमाह- यस्येति। अत्र बाधस्य ग्राह्याभावनिश्चयत्वेन सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। इतरेषां परामर्शप्रतिबन्धकत्वम्। तत्रापि साधारणस्याव्यभिचाराभाववत्तया, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्याभाववत्तया, व्याप्यत्वासिद्धस्य विशिष्टव्याप्त्य भाववत्तया, असाधारणानुपसंहारिणोर्व्याप्तिसंशयाधप्रकत्वेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वम्। आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोः पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वम्। उपाधिस्तु व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः सिद्धसाधनं तु पक्षतादिघट- कतयाऽऽश्रयासिद्धेऽन्तर्भवतीति प्राञ्चः, निग्रहस्थातान्तरमिति नवीनाः।

Summarised Overview

अनुमानप्रक्रियायां प्राधान्यमर्हन्ति पञ्च हेत्वाभासानाम्। सव्यभिचारः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, बाधितः चेति पञ्च विधम्।तेषां भेदाः, स्वरूपं च ग्रन्थतः वर्णितः। सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधः- साधारणाऽ साधारणानुपसंहारिभेदात्। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः।असिद्धस्त्रिविधः- आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धः चेति। यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः।

Assignments

1. हेत्वाभासः प्रतिपादयत।
2. असिद्धः कति विधः ? विशदयत।
3. सव्यभिचारस्य भेदाः लिखत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिट्टरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

उपमानशब्दयोः अवशिष्टपदार्थानां च निरूपणम्

BLOCK - 4

SGOU

UNIT 1

उपमाननिरूपणम्

Learning Outcomes

- न्यायवैशेषिक दर्शन परिचयः।
- न्यायदर्शन ग्रन्थशैलीं परिचयः।
- प्रमाणानां स्वरूपज्ञानम्।
- उपमानप्रमाणस्य परिचयः।

Background

चत्वारि प्रमाणानि भवन्ति न्यायदर्शने। तेषु प्रत्यक्ष- अनुमान प्रमाणस्वरूपं पीर्वमुक्तम्। उपमीयते इति उपमानम्। उपमानं नाम अतिदेश वाक्यार्थज्ञानम्। उपमिति लक्षयति संज्ञा संज्ञीति। संज्ञा नाम पदम्। संज्ञि नाम अर्थः। तयोः सम्बन्धः शक्तिः।

Keywords

उपमानं, उपमिति, सादृश्यज्ञानं, संज्ञा, पदं, संज्ञि, अर्थः, शक्तिः सम्बन्धज्ञानम्।

Discussion

अथोपमानखण्डम्

उपमानलक्षणं किम्?

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः।

उपमितिकरणम् उपमानम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम् (अतिदेशवाक्यार्थ-स्मरणम्- अवान्तरव्यापारः)। तथाहिकश्चिद् गवयशब्दवाच्य (पदार्थ)- मजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषात्- गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति। तदनन्तरमसौ'अयं गवयशब्दवाच्य, इत्युपमितिरुत्पद्यते।

दीपिका- उपमानं लक्षयति-उपमिती'ति ।

व्याख्या- उपमितिज्ञानकरणत्वं उपमानस्य लक्षणम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः इतिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्। तथाहि- गवयशब्दवाच्यमजानन् कश्चित् पुरुषः कुतश्चित् वनपुरुषात् गो सदशः गवयः इति श्रृणोति। ततः वनं गतः। तत्र गोसादृशं पिण्डं पश्यति। गो सदृशो गवयः इति वाक्यार्थं स्मरति। तदनन्तरं तस्य अयं गवयशब्दवाच्यः इति उपमितिः उत्पाते। उमितिकरणम् उपमानम्।

उपमानं लक्षयति- उपमिति करणमिति। उपमिति लक्षयति संज्ञा संज्ञीति। संज्ञा नाम पदम्। संज्ञि नाम अर्थः। तयोः सम्बन्धः शक्तिः। तथा च पदपदार्थसम्बन्धज्ञानम् उपमितिरित्यर्थः। उपमानं नाम अतिदेश वाक्यार्थज्ञानम्।अतिदेश वाक्यार्थस्मरण व्यापारः। उपमिति फलम्। गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकवाक्याद् गोसदृशावच्छिन्न विशेष्यक गवयपदवाच्यत्व प्रकारेण यज्ज्ञानं जायते, तदेव करणम् ।

नीलकण्ठकृतायां तर्कसंङ्ग्रहदीपिकाप्रकाशे उपमानस्य व्याख्या।

नीलकण्ठकृतायां तर्कसंङ्ग्रहदीपिकाप्रकाशेउपमानस्य व्याख्या लक्षयतीति- अवसरसङ्गत्योपमानं निरूपयतीत्यर्थः। उपमितिः स्वरूपं व्युत्पादयति-मूले संज्ञोति। संज्ञा गवयपदम्,

संज्ञी गवयः, तयोः संबन्धः शक्तिः, तज्ज्ञानमित्यर्थः। लक्षणं तु उपमिनोमि इत्यनुव्यवसायगम्योपमितित्वमेव। वाक्यार्थ स्मरन्गोसदृशं पिण्डं पश्यतीति। एतेन स्मरणं सादृश्यदर्शनजम्य मुद्बोधकान्तरजन्ये वा। उभयमपि सादृश्यदर्शनसहकारि, न तु साहश्यदर्शनजन्यमेव स्मरणं सहकारीति सूचितम्। प्राश्वस्तु 'वाक्यार्थ स्मरन्' इत्यत्र वर्तमानसामीप्ये प्रत्ययः। वाक्यार्थ स्मरिष्यानित्यर्थः। एवं च वाक्यार्थस्मरणस्य सादश्यदर्शन जन्यतालाभेन व्यापारतालाभ इत्याहुः। तदनन्तरमित्यादि। सादृश्यदर्शनानन्तरम्। गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारिका गवयत्वरूपलघुधर्मधर्मितावच्छेदककोपमितिरुत्पद्यत इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। वैधर्म्यदर्शनेनअप्युपमितिरिरिति ध्येयम्। वैशेषिकास्तु-पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यादिपरामर्शात्पदवाच्यत्वस्य अनुमितिरेव, अतो नोपमानं प्रमाणान्तरमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। व्याप्तिज्ञानान्तरापि पदवाच्यत्व प्रमितेरनुभव-सिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

रामरुद्रकृतायां दीपिकाख्यायां उपमानं प्रतिपादयति।

रामरुद्रकृतायांदीपिकाव्यख्यायां उपमानं लक्षयति। मूले अवसरसङ्गत्या उपमानं निरूपयति- उपमितिकरणमिति। उपमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित कारणताशालित्वं उपमानस्य लक्षणम्। अतिदेशवाक्यार्थस्मरणात्मकव्यापारे ऽतिव्याप्तिवारणाय कारणत्वमुपेक्ष्य करणत्वमुपात्तम्। व्यापारस्य व्यापारान्तरविरहेण अकरणत्वात् नातिव्याप्तिः, करणस्य इन्द्रियाघटितमूर्तिकत्वेन उपोद्घातसङ्गत्या उपमितिं लक्ष्यतीति। संज्ञेति। संज्ञा वाचकशब्दः संज्ञी वाच्यार्थः, तयोस्संबन्धः शक्तिः, सा च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छछारूपा, पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्, तद्विषयकं ज्ञानं उपमितिरित्यर्थः। यद्यपि शक्तिविषयकं ज्ञानं अनुमितिरूपं शाब्दरूपं च भवति, तथा हि 'शक्तिग्रहं व्याकरणो

पमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतस्सिद्धपदस्य वृद्धाः' इत्यभियुक्तोक्तेः। व्याकरणकोश आप्तवाक्यैः शाब्दरूपशक्ति ग्रहस्य उपमानातिरिक्तोक्त भिन्नेभ्यश्च आनुमानिक शक्तिग्रहस्य च प्रतिपादनात् ।

Summarised Overview

चतुर्षु प्रमाणेषु तृतीयं भवति उपमान प्रमाणम्। तस्य स्वरूपकथनमत्र कृतम्। उपमीयते इति उपमानम् । उपमानं नाम अतिदेश वाक्यार्थज्ञानम् ।उपमिति लक्षयति संज्ञा संज्ञीति । संज्ञा नाम पदम् । संज्ञि नाम अर्थः । तयोः सम्बन्धः शक्तिः ।

Assignments

1. उपमानप्रमाणं विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए पोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिट्टरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

SGOU

UNIT 2

शब्दप्रमाणनिरूपणम्

Learning Outcomes

- दर्शन विषयान् ग्रहिष्यति।
- न्यायवैशेषिक दर्शन परिचयः।
- न्यायदर्शन ग्रन्थशैलीं परिचयः।
- प्रमाणानां सामान्यज्ञानम्।
- शब्दप्रमाणस्वरूपज्ञानम्।

Background

न्यायशास्त्रे चत्वारि प्रमाणानि सन्ति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। अनुमितिकरणमनुमानम्। उपमितिकरणम् उपमानम्। तेषु चतुर्थं भवति शब्द प्रमाणम्। आप्तवाक्यं शब्दः; आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः।

Keywords

आप्तवाक्यं, पदसमूहः, शक्तिः, जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहाजहलक्षणा , आकाङ्क्षा , योग्यता , सन्निधिः, वाक्यार्थज्ञानं, वैदिकं,लौकिकं, शब्दज्ञानम् ।

SGOU

Discussion

अथ शब्दखण्डम्

शब्दप्रमाणस्य किं स्वरूपम् ?

आप्तवाक्यं शब्दः; आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः।

आप्तवाक्यं शब्दः; आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः। यथा गामानयेति शक्तं पदम् । अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः।

दीपिका- शब्दं लक्षयति- आप्तेति। पदलक्षणमाह- शक्तिमिति। अर्थस्मृत्यनुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः शक्तिः। सा च पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः। तन्निरासार्थमाह-अस्मादिति। डित्यादीनामिव घटादीनामपि संकेत एव शक्तिः, नतु पदार्थान्तरमित्यर्थः।

शब्दशक्ति विषये मतान्तरम्।

गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिः विशेषणतया जातैः प्रथममुपस्थितत्वात्। व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिनेति केचित्। तन्न, गामानयेत्यादौ वृद्धव्यवहारात्सर्वत्रा नयनादेर्व्यक्तावेव संभवेन जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात्। शक्तिग्रहस्तु वृद्धव्यवहारेण। तथाहि व्युत्पित्सुर्बालो गामानयेत्युत्तम वृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनं दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्ति जनकज्ञानान्तरान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य'अश्वमानय, गां बधाने'ति वाक्यान्तरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्वशब्दस्य अश्वत्वविशिष्टे शक्तिरिक्ति व्युत्पद्यते।

ननु सर्वत्र कार्यपरत्वात् व्यवहारस्य कार्यवाक्ये एव व्युत्पत्तिर्न सिद्धपर इति चेन्न, 'काञ्च्यां त्रिभुवनतिलको भूपतिः' इत्यादौ सिद्धेऽपि व्यवहाराद्'विकसितपद्मे मधूनि पिवति मधुकरः' इत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्सिद्धेऽपि मधुकरादि पदेव्युत्पत्तिदर्शनाच्च।

लक्षणा त्रिविधा- जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहलक्षणा च।

लक्षणापि शब्दवृत्तिः। शक्यसम्बन्धो लक्षणा। गङ्गायां घोष इत्यत्र गंगापदवाच्यप्रवाहसंबन्धादेव तीरोपस्थितौ तीरेऽपि शक्तिर्नकल्प्यते। सैन्धवादौलवणाश्वयोः परस्परसंबन्धाभावानाशक्तिकल्पनम्। लक्षणा त्रिविद्या- (१)जहल्लक्षणा, (२) अजहल्लक्षणा, (३)जहदजहलक्षणा चेति। यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्र जहदिति। यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति इति। यत्र वाक्यार्थस्याप्यन्वयस्तत्राजहदिति। यथा'छत्रिणौ गच्छन्तीति। यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र जहदजहदिति। यथा'तत्वमसि' इति। गौण्यपि लक्षणैव लक्ष्यमाण गुणसम्वन्धरूपा। यथा 'अग्निर्माणवक' इति व्यञ्जनापि शक्तिलक्षणान्तर्भूता- शब्दशक्तिमूला, अर्थशक्तिमूलाच अनुमानादिनाऽन्यथासिद्धा। तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्। तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञाने हेतु नानार्थानुरोधात्तु प्रकरणादिकं तात्पर्यम्। द्वारमित्यादौ पिधेहीति शब्दाध्याहारः। नन्वर्थज्ञानार्थत्वाच्छब्दस्य अर्थम् अविज्ञाय शब्दाध्याहारसंभवादर्थाध्याहार एव युक्त इति चेन्न, पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञानहेतुत्वात्। अन्यथा'घट' 'कर्मत्वम्' 'आनयन' 'कृतिः इत्यत्रापि शाब्दज्ञानप्रसंगात्।

पंकजादिपदेषु योगरूढिः। अवयवशक्तिर्योगः समुदायशक्तिः, अन्यथा कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसंगः। इतरान्विते शक्तिरिति प्रभाकराः। अन्वयस्य वाक्यार्थ तथा मानसंभवादन्वयांशेऽपि शक्तिर्न कल्पनीयेति गौतमीयाः।

वाक्यार्थज्ञाने के हेतवः ?

आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्यज्ञाने हेतुः। पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताऽननुभावकत्वमाकाङ्क्षा। अर्थाऽबाधो योग्यता। पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः। तथा च आका- ङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम्। यथा 'गौरश्वः पुरुषो

आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानेहेतुः ।

हस्ती'ति नप्रमाणम्-आकांक्षाविरहात्। 'वह्निना सिञ्चती'ति न प्रमाणम्- योग्यताविरहात्। प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि 'गामानये त्यादिपदानि न प्रमाणम्-सान्निध्याभावात्।

दीपिका- आकाङ्क्षेति। आकांक्षादिज्ञानमित्यर्थः। अन्यथाकाङ्क्षादि-भ्रमाच्छाब्दभ्रमो न स्याद्।आकाङ्क्षां लक्षयति पदस्येति। योग्यता लक्षणमाह- अर्थेति। संनिधिलक्षणमाह- पदानामिति। अविलम्बेन पदार्थोपस्थितिः सन्निधिः। उच्चारणं तु तदुपयोगितया युक्तम्। गौरश्व इति। घटः कर्मत्वमित्य नाकांक्षोदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

वाक्यं कतिविधम् ?

वाक्यं द्विविधम् – वैदिक,लौकिक च। वैदिकम् ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम् ।

वाक्यं द्विविधम् । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् ।

दीपिका- वाक्यं विभजते वाक्यमिति। वैदिकस्य विशेषमाह- वैदिकमिति। ननु वेदस्याऽनादित्वात् कथमीश्वरोक्तमिति चेन्न, वेदः पौरुषेयो वाक्यसमूहत्वात्, भारतादिवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वसिद्धेः। नच स्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपाधिः। गौतमादिभिः शिष्यपरम्परया वेदेऽपि कर्तुः स्मर्यमाणत्वेन साधनव्यापकत्वात्, 'तस्मात्'तपस्तपनात्त्रयोवेदा अजायन्त इति श्रुतेश्च।

ननु वर्णा नित्याः 'स एवायं गकार' इति प्रत्यभिज्ञाबलात्;तथा च कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेन्न, उत्पन्नो गकारो, नष्टो गकार इति प्रतीत्या वर्णानामनित्यत्वात् सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाः सेयं दीपज्वालेतिवत् साजात्यावलम्बनत्वात्। वर्णानां नित्यत्वेऽप्यनुपूर्वीविशिष्ट वाक्यस्यनित्यत्वाच्च। तस्मादीश्वरोक्तोवेदः।मन्वादिस्मृतीनाम् आचाराणां च वेदमूलतया प्रामाण्यम्। स्मृतिमूलवाक्यानाम्

इदानीमध्ययनात्तन्मूलभूता काचित् शाखोच्छिन्नेति कल्प्यते।

ननु पठ्यमानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वान्नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्न, तथापि वर्गानुपूर्वीज्ञानाभावेन बोधकत्वासम्भवात्।

ननु एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकाङ्क्षादिमत्पदकम्बकत्वात् सद्वाक्यवदित्य अनुमानादेव संसर्गज्ञानसम्भवाच्छब्दोन प्रमाणान्तरमिति चेन्न, अनुमित्यपेक्षया शाब्दज्ञानस्य विलक्षणस्य शब्दात्प्रत्येमीत्य नुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसंमतत्वात्।

नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वापीनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत इति चेन्न, देवदत्तो रात्रौभुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादि इत्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात्। शते पञ्चाशदिति सम्भवोऽपि अनुमानमेव। इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्ये-तिह्यमज्ञातमूलकवक्तृकः शब्द एव। चेष्टापि शब्दानुमान-द्वाराव्यवहारहेतुरिति न मानान्तरम्। तस्मात्प्रत्यक्ष अनुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव प्रामाणानि।

अथ प्रामाण्यविचारः

अथ ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतो ग्राह्यं, परतो वेति विचार्यते, तत्र विप्रतिपत्तिः- ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहक-यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं, न वा इति? अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वम्। निषेधकोटिः परतस्त्वम्। अनुमानादिगाह्यत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय यावदिति। इवं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानेन प्रामाण्यग्रहाद् बाधवारणायाऽप्रामाण्याग्राहकेति। इदं ज्ञानम-प्रमेत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राकस्याप्रामाण्या ग्राहकत्वाभा-वात्स्वतस्त्वंनस्यादतस्तदिति। तस्मिन् ग्राह्यप्रामाण्याश्रयेऽ प्रामाण्यग्राहक इत्यर्थः। उदाहृतस्थले व्यवसायेऽप्रामाण्यग्राह कस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः।

अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वाद्।

उपमितौ यथार्थ सादृश्यज्ञानम्। शाब्द ज्ञाने-यथार्थयोग्यताज्ञानम्

ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते। घटमहं जानामित्यनुव्यवसायेन घटघटत्वयोरिव तत्सम्बन्धस्यापि विषयीकरण द्व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् पुरोवर्तिनी प्रकारसम्बन्धस्यैव प्रमात्यपदार्थत्वादिति चेन्न स्वतःप्रामाण्यग्रहे जलज्ञानंप्रमा न वेत्यनभ्यासदशायां प्रमात्वसंशयो न स्यात्। अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वाद्। तस्मात्स्वतो ग्राह्यत्वाभावात् परतो ग्राह्यत्वम्।तथाहि- प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नं जलज्ञानंप्रमासमर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवम्। यथाऽप्रमेति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते। द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेनान्वयव्यतिरेकिणापि गृह्यते। प्रमाया गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम्। प्रमाऽसाधारणं गुणः। अप्रमाऽसाधारणकारणं दोषः। तत्र प्रत्यक्ष विशेषणवत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः। अनुमितौ व्यापकवति व्याप्यज्ञानम्। उपमितौ यथार्थ सादृश्यज्ञानम्। शाब्दज्ञाने-यथार्थयोग्यत अज्ञानम्। इत्याद्यूहनीयम्। पुरोवर्तिनि प्रकाराभावस्यानुव्यसायेनानुपस्थितत्वादप्रमात्वं परत एव गृह्यते। पित्तादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वम् ।

अथाऽन्यथाख्यातिव्यवस्थापनम्

अन्यथाख्यादि प्रतिपादयत।

ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वादयथार्थज्ञानमेव नास्ति- न च शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनाद् अन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम्, रजतस्मृतिपुरोवर्तिज्ञानाभ्यां एव प्रवृत्तिसम्भवादुपस्थितेष्टभेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वेन नेदंरजतमित्यादावतिप्रसङ्गाभावादिति चेन्न, सत्यरजतस्थले पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकतया शुक्तावपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ।

शब्द ज्ञानं किं?

वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम्। तत्करणं तु शब्दः।

Summarised Overview

आप्तवाक्यं शब्दः; आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः। शक्तं पदम्। अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यः इतीश्वरसंकेतः शक्तिः। लक्षणापि शब्दवृत्तिः। शक्यसम्बन्धः लक्षणा त्रिविधा। आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञान हेतुः । वाक्यं द्विविधम् – वैदिकं,लौकिकं च। वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम्। तत्करणं शब्दः। वैदिकम् ईश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम् । वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम् ।

Assignments

1. वाक्यार्थज्ञानहेतवः के ?
2. लक्षणा कति विधा? विशदयत।
3. मीमांसकानां शक्तिः कुत्र भवति? लिखत।
4. शब्दप्रमाणं विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए पोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिट्टरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr.V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahityaAcademy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

UNIT 3

अवशिष्टगुणानां,कर्मणां च निरूपणम्।

Learning Outcomes

- न्यायवैशेषिकदर्शन परिचयः।
- न्यायदर्शनग्रन्थशैलीं परिचयः।
- तर्कसंग्रहग्रन्थानां परिचयः।
- अप्रमास्वरूपम् अवगच्छति।
- पञ्चकर्मणां परिचयः।

Background

तर्कशास्त्रे प्रथमम् उद्देशं वर्तते। नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं विभागः। द्रव्याणि नव। चतुर्विंशतिगुणाः। द्रव्यजातिमत्वं गुणवत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्। सप्तपदार्थानां चतुर्विंशति गुणानांच सामान्यज्ञानम्।

Keywords

संशयः, विपर्यः, तर्कः, स्मृतिः, सुखं, दुःखं, धर्मं, अधर्मं, संस्कारः, ईश्वरः, जीवः, कर्मणः, वेगो, भावना, स्थितिस्थापकः।

Discussion

अयथार्थानुभवः त्रिधा- संशय- विपर्यय- तर्कभेदात्।

अथअवशिष्टगुणनिरूपणम्

अयथार्थानुभवस्य कति भेदाः?

अयर्थानुभवस्त्रिविधः- संशय-विपर्यय-तर्कभेदात्।

दीपिका- अयथार्थानुभवं विभजते।– अयथार्थेति। स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वान्न त्रैविध्यविरोधः।

संशयस्यकिं लक्षणम्?

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः। यथा- स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।

दीपिका- संशयलक्षणमाह-एकस्मिन्निति। घटपटाविति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणायैकेति। घटो द्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय विरुद्धेति। पटत्वविरुद्ध घटत्वादितित्यत्रऽ व्याप्तिवारणाय नानेति।

विपर्ययः कः ?

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः।

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा शुक्तौ'रजतम्' इति।

दीपिका-विपर्ययलक्षणमाह- मिथ्येति। तदभाववति तत्प्रकारनिश्चय इत्यर्थः।

तर्कस्य किं स्वरूपम् ?

व्याप्याऽऽरोपेण व्यापक आरोपस्तर्कः।

व्याप्याऽऽरोपेण व्यापक आरोपस्तर्कः। यथा- यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ।

दीपिका-तर्क लक्षयति- व्याप्येति। यद्यपि तर्को विपर्ययेऽन्त-र्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद् भेदेन कीर्तितः।

अयथार्थानुभवं विभजते अयथार्थ इति। स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वात् न त्रैविध्यविरोधः।

संशयलक्षणमाह-एकेति। घटपटौ इति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणाय एकेति। घटो द्रव्यमित्यादौ अतिव्याप्ति वारणाय विरुद्धेति। पटत्वविरुद्धघटत्वविरुद्धघटत्ववान् इत्यत्र

अतिव्याप्तिवारणाय- नानेति। विपर्ययलक्षणमाह मिथ्येति। तदभावतति तत्प्रकारकनिश्चयः इत्यर्थः।

तर्कलक्षणमाह व्याप्तेति। यद्यपि तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति,तथापि प्रमाणानुग्रहत्वात् भेदेनकीर्तनम्।

व्याख्या- तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवः अयथार्थानुभवः। सः त्रिविधः। संशयः, विपर्ययः,तर्कः इति भेदात्। लक्षणोदाहरणानि दत्तमस्ति।

स्मृतिः कतिविधा ?

स्मृतिरपि द्विविधा-यथार्था अयथार्थ चेति। प्रमाजन्या यथार्थाः अप्रमाजन्या अयथार्था।

अन्यथाख्यादि प्रतिपादयत।

दीपिका - स्मृतिं विभजते- स्मृतिरिति।

व्याख्या- संस्कारमात्रजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेः लक्षणम्। यथार्थस्मृतिः, अयथार्थस्मृतिः चेति स्मृतिः द्विविधा।

सुखस्य किं लक्षणम् ?

सर्वेषामनुकूल- (तया)- वेदनीयं सुखम् ।

दीपिका- सुखं लक्षयति- सर्वेषामिति। सुख्यहम् इत्यादि अनुव्यवसायगम्यं सुखत्वादिकमेव लक्षणम्। यथाश्रुतं तु स्वरूपकथनमित्ति दृष्टव्यम्।

दुःखस्य किं लक्षणम् ?

प्रतिकूल (तया) वेदनीयं दुःखम्।

इच्छाद्वेषप्रयत्नानां कानि लक्षणानि ?

इच्छा कामः। क्रोधो द्वेषः। कृतिः प्रयत्नः।

विहितकर्मजन्यो धर्मः, निषिद्धकर्मजन्यस्त्व धर्मः

धर्मस्य अधर्मस्य च किं लक्षणम् ?

विहितकर्मजन्यो धर्मः, निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ।

संस्कारः कतिविधः, तद्भेदाश्च किंस्वरूपाः?

आत्ममात्रविशेषगुणाः के ?

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः। बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च। नित्या-ईश्वरस्य, अनित्या- जीवस्य ।

संस्कारः कतिविधिः, तद्भेदाश्च किंस्वरूपाः ?

संस्कारस्त्रिविधः- वेगो, भावना, स्थितिस्थापकश्चेति।

वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनो- (मात्र)- वृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः अन्यथा तस्य पुनः तदवस्थाऽऽपादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः।

संस्कारस्त्रिविधः- वेगो, भावना, स्थितिस्थापकश्चेति।

दीपिका-संस्कारं विभजते- संस्कार इति। संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः। वेगस्याश्रयमाह-वेग इति। वेगत्वजातिमान् वेगः। भावनां लक्षयति- अनुभवेति। आत्मादावतिव्याप्तिवारणायानुभवेति। अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्ति वारणाय स्मृतीति। स्मृतेरपि संस्कारजनकत्व नवीनैरुक्तम्। स्थितिस्थापकं लक्षयति अन्यथेति। संख्यादयोऽष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेद्यस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः। अन्ये रूपादयो विशेषगुणाः। द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणा वृत्तिजातिमत्त्वं विशेषणगुणत्वम् ।

अथ कर्मलक्षण प्रकरणम्।

कर्मणः किं लक्षणम् ?

चलनात्मकं कर्म। ऊर्ध्वदेशसंयोग हेतुरुत्क्षेपणम्। अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम्। शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोग हेतुराकुञ्चनम्। विप्रकृष्ट संयोगहेतुः प्रसारणम्। अन्यत्सर्वं गमनम्।

चलनात्मकं कर्म।

कर्मणो लक्षणमाह- चलनेति। उत्क्षेपण-अपक्षेपणा-आकुञ्चनप्रसारणगमनानां कार्यभेदमाह-ऊर्ध्वमिति। वक्रत्व सम्पादकं कर्म आकुञ्चनम्। ऋजुतासम्पादकं प्रसारणमित्यर्थः।

Summarised Overview

अयर्थानुभवस्त्रिविधः- संशय-विपर्यय-तर्कभेदात्। स्मृतिरपि द्विविधा-यथार्था अयथार्थ चेति। सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम्। प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम्।इच्छा कामः। क्रोधो द्वेषः। कृतिः प्रयत्नः। विहितकर्मजन्यो धर्मः, निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः। संस्कारस्त्रिविधः- वेगो, भावना, स्थितिस्थापकश्चेति। चलनात्मकं कर्म।

Assignments

1. कर्म कति विधम्? विशदयत।
2. अयथार्थानुभवः कति विधाः? विशदयत।
3. संस्कारः कः? विशदयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए पोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr. V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy

Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahitya Academy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

UNIT 4

अवशिष्टपदार्थानां सामान्यादीनां चतुर्णां निरूपणम्

Learning Outcomes

- न्यायवैशेषिक दर्शन परिचयः।
- न्यायदर्शन ग्रन्थशैलीं परिचयः।
- तर्कसंग्रह ग्रन्थस्य परिचयः।
- न्यायशास्त्र पदार्थानां समग्रज्ञानम्।
- अभावस्वरूपं जानन्ति।

Background

नाम्ना पदार्थसङ्कीर्तनं द्रव्य गुणकर्मसामान्यविशेषादि सप्तपदार्थानां नामानि। प्रतिपदार्थं , विभागः। द्रव्याणि नव। चतुर्विंशतिगुणाः। एते विषयानां सामान्यज्ञानं भवति।नित्यमेक-मनेकाऽनुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः।

SGOU

Keywords

सामान्यं, विशेषः, समवायः, अभावः,अवयवाऽवयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जाति-व्यक्ति, विशेषनित्यद्रव्यं, प्रागभावं, प्रध्वंसाभावं, अत्यन्ताभावं, अन्योन्याभावं।

Discussion

4.4.1 अथ सामान्यलक्षणप्रकरणम् ।

सामान्यस्य किं लक्षणम् ?

नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः। तद् द्विविधं पराऽपरभेदात्। परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि।

नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यम्।

दीपिका- सामान्यं लक्षयति- नित्यमिति। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति। परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय अनेकेति। अनुगतत्वं समवेतत्वं, तेन नाभावादावतिव्याप्तिः।

4.4.2 अथ विशेषलक्षणप्रकरणम् ।

विशेषाणां किं लक्षणम् ?

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

दीपिका- विशेषं लक्षयति- नित्यमिति ।

नित्यसम्बन्धः समवायः।

4.4.3 अथ समवायलक्षणप्रकरणम् ।

समवायस्य किं लक्षणम् ?

नित्यसम्बन्धः समवायः। अयुतसिद्धवृत्तिः। ययोर्द्वयोःमध्ये एकमविनश्यदपराऽऽश्रितमेवाऽवतिष्ठते

तावयुतसिद्धौ। यथा अवयवाऽवयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जाति-व्यक्ति, विशेष-नित्यद्रव्ये चेति।

दीपिका-समवायं लक्षयति- नित्यसम्बन्धेति। संयोगेऽतिव्याप्ति वारणाय- नित्येति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्ध इति। अयुतसिद्धलक्षणमाह- ययोरिति। नीलो घट इति विशिष्टप्रतीतिः विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टप्रत्ययत्वा द्दण्डीति विशिष्टप्रत्ययवदिति समवायसिद्धिः। अवयवावयवि नाविति। द्रव्यसमवायि- कारणमवयवः। तज्जन्यं द्रव्यमवयवि ।

4.4.4 अथाऽभावलक्षणप्रकरणम् ।

प्रागभावस्य किं लक्षणम् ?

अनादिः सान्तः

प्रागभावः।

अनादिः सान्तः प्रागभावः। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य।

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। यथा- भूतले घटो नास्ति इति।

तादात्म्य संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। यथा- घटो न पटः।

दीपिका- प्रागभावं लक्षयति-अनादिरिति। आकाशादौ अतिव्याप्तिवारणाय सान्त इति। घटादावतिव्याप्तिवारणय- अनादिरिति। प्रतियोगि समवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनको भविष्यतीति व्यवहारहेतुः प्रागभावः।

प्रध्वंसाभावस्य किं लक्षणम् ?

सादिरनन्तः प्रध्वंसः

उत्पत्यनन्तरं

कार्यस्य।

सादिरनन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ।

दीपिका-प्रध्वंसं लक्षयति- सादिरिति। घटादावतिव्याप्ति वारणाय- अनन्त इति। आकाशादावतिव्याप्ति वारणाय- सादिरिति। प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमावयि कारणवृत्तिर्ध्वस्त इति व्यवहार हेतुध्वंसः।

अत्यन्ताभावस्य किं लक्षणम् ?

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। यथा-भूतले घटो नास्ती'ति ।

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः।

दीपिका- अत्यन्ताभावं लक्षयति- त्रैकालिक इति। अन्योन्य अभावेऽतिव्याप्तिवारणाय- संसर्गावच्छिन्नेति। ध्वंसप्रागभावयोः अतिव्याप्तिवारणाय- त्रैकालिकेति।

अन्योन्याभावस्य किं लक्षणम् ?

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः।

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः।

यथा- 'घटः पटो ने'ति ।

दीपिका- अन्योन्याभावं लक्षयति- तादात्म्येति। प्रतियोगितावच्छेदकारोप्य संसर्गभेदादेक प्रतियोगिकयोः अप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बहुत्वम्। केवल देवदत्ताभावाद् दण्ड्यभाव इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः। एकसत्वे द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाऽभावः। संयोगसम्बन्धेन घटवति समवायसम्बन्धेन घटाभावः। तत्तद्घटाभावाद् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावश्च-अतिरिक्तः एवमन्योन्या भावोऽपि घटत्वेन पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावे नाङ्गीक्रियते। पटे घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः। अतिरिक्तत्वे स केवलान्वयी।

सामयिकाभावोऽप्यत्यन्ताभाव एव समयविशेष प्रतीयमानः। घटाभाववति घटानयनेऽत्यन्ताभावस्यान्यत्र गमनाभावेऽप्यप्रतीतेर्घटापसरणे सति प्रतीतेः। भूतले घटसंयोगप्रागभावध्वंसयोरत्यन्ताभावप्रतीति नियामकत्वं कल्प्यते। घटवति तत्संयोगप्रागभावप्रध्वंसयोरसत्वाद् अत्यन्ताभावस्य अप्रतीतिः घटापसरणेच संयोगध्वंससत्त्वात्प्रतीतिरिति। केवलाधिकरणेनैव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरमिति गुरवः, तन्न- अभावानङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुम शक्तत्वात्। अभावाभावो भाव एव, नातिरिक्तोऽ- नवस्थाप्रसङ्गात्। ध्वंसप्रागभावः, प्रागभावध्वंसश्च प्रतियोग्यएवेति प्राञ्चः। अभावाभावोऽतिरिक्त एव। तृतीयाभावस्य प्रथमाभावरूपत्वान्नानवस्थेति नवीनाः।

4.4.5 अथ पदार्थानुपसंहरति

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्।

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्थः।

दीपिका- ननु 'प्रमाण- प्रमेय- संशय- प्रयोजन- दृष्टान्त- सिद्धान्ताऽवयव तर्क- निर्णय- वाद- जल्प- वितण्डा हेत्वाभास च्छल जाति- निग्रहस्थानानां तत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम' इति न्यायशास्त्रे षोशेडशपदार्थानामुक्तत्वात्कथं सप्तैवेत्यत आह- सर्वेषामिति। सर्वेषां सप्तस्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः। आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःख अपवर्गास्तु प्रमेयमिति द्वादशविधं प्रमेयम्। प्रवृत्तिधर्माधर्मौ। रागद्वेषमोहा दोषाः। राग इच्छा। द्वेषो मन्युः। मोहः शरोरादावात्मत्वभ्रमः। प्रेत्यभावो मरणम्। फलं भोगः। अपवर्गो मोक्षः। स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्राग- भावासमानकालीनो दुःखध्वंसः। प्रयोजनं सुखं दुःखहानिश्च। दृष्टान्तो महानसादिः। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगताऽर्थः सिद्धान्तः। निर्णयो निश्चयः, स च प्रमाणफलम्। तत्वबुभुत्सो कथा वादः। उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः। स्वपक्षस्थापनहीना (अपरपक्ष विदलनमात्रावसाना) वितण्डा। कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भः। अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् असदुत्तरं जातिः। साधर्म्य वैधर्म्यो- त्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्प साध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थाप त्यविशेषोपपत्युपलब्धि अनुपलब्धिनित्यानित्यकार्याकार्य समाजातयः। वादिनोपजयहेतुर्निग्रहस्थानम् प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थकमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानम् अप्रतिभाविक्षेपो मतानुज्ञापर्यनुयो- ज्योपेक्षणं निरनुयोज्या- नुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासश्च निग्रहस्थानानि। शेषं सुगमम्।

ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहमुत्पत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति चेन्न, प्रतिबन्धकाभावस्य

कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात्। कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात्। ननु भस्मादिना कांस्यादो शुद्धिदर्शनादाधेय शक्तिरङ्गीकार्येति चेन्न, भस्मादिसंयोगसमानकालीनास्पृश्य-स्पर्शप्रतियोगिकयावदभावसहित भस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धि पदार्थत्वात्। स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम्। यथेष्ट-विनियोगयोग्यत्वस्यस्वत्वस्वरूपत्वात्। तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति।

अथ विधिर्निरूप्यते- प्रयत्नजनकचिकीर्षाजनकज्ञान विषयो विधिः। तत्प्रतिपादको लिङ्गादिर्वा। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम्। न च विषभक्षणादौप्रवृत्तिप्रसङ्गः। इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता ज्ञानस्य काम्यस्थले, नित्यनैमित्तिकस्थले च विहितकालजीवित्वनिमित्तकज्ञान जन्यत्वस्य (नित्यनैमित्तिक स्थले) प्रवर्तकत्वात्। न चाननुगमः। स्वविशेषणवत्ताप्रति-सन्धानजन्यत्वस्यानुगत-त्वादिति गुरवः। तन्न, लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनता ज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात्। न च नित्यनैमित्तिकस्थले इष्टसाधनत्वाभावादप्रवृत्तिप्रसङ्गः। तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्यपापक्षयस्य च फलत्वकल्पनात्। तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधन-त्वमेव लिङाद्यर्थः ।

प्रयत्नजनकचिकीर्षा जनकज्ञानविषयो विधिः।

ननु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङास्वर्गसाधनमपूर्वकार्यं प्रतीयते यागस्यासुरविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगात्तद्योग्यं स्थायिकार्यम पूर्वमेव लिङादि अर्थः, कार्यं, कृतिसाध्यं कृतेः सविषयत्वात् विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वेति। कस्य कार्यमिति नियोज्याकाङ्क्षायां'स्वर्गकामपदं नियोज्यपरतयान्वेति, कार्यबोद्धा नियोज्यः। तेन ज्योतिष्टोमनामकयागविषयकं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते। वैदिकलिङत्वात् 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति नित्यवाक्येऽप्यपूर्वमेव वाच्यं

कल्प्यते। 'आरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यात्' इत्यादौ लौकिकलिङः क्रियाकार्ये लक्षणेति चेन्न, यागस्याप्ययोग्यता निश्चयाभावेन इष्टसाधनतया प्रतीत्यनन्तरं तन्निर्वाहार्थमवान्तर व्यापारतयाऽपूर्वकल्पनात्। कीर्तनादिना नाशश्रुतेर्न यागध्वंसो व्यापारः लोकव्युत्पत्तिबलात्क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं लिङा बोध्यत इति लिङत्वेन रूपेण विध्यर्थकत्वम् आख्यातत्वेन प्रयत्नार्थकत्वम्। 'पचति' पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्चाख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्व निश्चयात्।

रथो गच्छतीत्यादावनुकूलव्यापारे लक्षणा। 'देवदत्तः पचति तण्डुलान्, देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः' इत्यत्र कतृकर्मणोर्न आख्यातार्थत्वम्। किन्तु तद्गतैकत्वादीनामेव। तयोराक्षेपादेव लाभः प्रजयतीत्यादौ घातोरेव प्रकर्षे शक्तिः। उपसर्गाणां द्योतकत्वेन, न तत्र शक्तिरस्ति।

पदार्थतत्त्वज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः। तथाहि 'नात्मा वा अरे द्रष्टव्यः। श्रोतव्यो, मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यः' इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात्। श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञाने सत्यप्यसम्भावना निवृत्तंर्युक्तधनु-सन्धानरूपमननसाध्यत्वात् मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षो पयोनित्वम्। तदनन्तरं बृत्युपदिष्टयोग-विधिता निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्म साक्षात्कारे सति देहादावहमित्यभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति, दोषाभावात्प्रवृत्यभावे धर्माधर्मयोः अभावात्, जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्। मिथ्याज्ञान निवृत्तेर्भानमात्रसाध्यत्वात्। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य तेऽयनाय' इति साधनान्तरनिषेधाच्च। ननु 'तत्प्राप्ति

हेतुविज्ञानं कर्म चोक्तं महामुनेः।' इति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वस्मरणाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेन्न, 'नित्य नैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्। ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत्। अभ्यासात्मकविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः।' इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात्। ज्ञानद्वारैव कर्म मोक्षसाधनं, न साक्षात्। यस्मात्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षः प्रयोजनमिति सर्वं रमणीयम्।

इति श्रीमदन्नम्भट्टेन कृता स्वकृततर्कसंग्रहस्य दीपिका समाप्ता।

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ।।

इति श्रीमदन्नम्भट्टविरचितस्तर्कसंग्रहः समाप्तः।

Summarised Overview

नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः।नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः नित्यसम्बन्धः समवायः। अनादिः सान्तः प्रागभावः। सादिरनन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य।त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्। गौतमप्रणीतानां षोडशपदार्थानां यथायथमुक्तोषु अन्तर्भावात्यप्तैव पदार्थाः इति स्द्धम्। पदार्थ तत्वज्ञानाय परमप्रयोजनं मोक्षः।

Assignments

1. गौतमप्रणीताः षोडशपदार्थाः के?
2. पदार्थतत्वज्ञानस्य परमप्रयोजनं किं भवति? प्रतिपादयत।

Suggested Readings

1. आचार्य लोकमणिदहालः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, चौखम्बा कृष्णदास अक्कादमी, वाराणसी, २०१६, पुटानि ८५-१४७
2. टि.के. रामचन्द्र अय्यर्, ए षोर्ट् हिस्टरि ओफ् सान्स्क्रीट् लिटरेच्चर्, आर्. एस्. वाध्यार् आन्द् सन्स्, पालक्काट्, २०१८ पुटानि १९३-२११
3. अन्नम्भट्टः, तर्कसंग्रहः, भूमिका ।

References

1. Tarkasangraha (whole) with Dipika (upto Pratyaksha) in Sanskrit
2. Tarkasangraha of Annambhatta, Dr. V.N.Jha, Chinmaya International Foundation Sodha Samsthan, Ernakulam.
3. Tarkasangraha with Dipika and notes (in Eng), Sri Ramakrishna Mutt, Chennai- 4
4. Tarka Sangraha, A primer of Indian Logic, Kuppuswamy Sastri, Kuppuswamy Sastri Research Institute, Chennai, 1951.
5. Tarkasangraha Dipika (Malayalam), Dr T Aryadevi, Kerala sahitya Academy, Thrissur.

Space for Learner Engagement for Objective Questions

Learners are encouraged to develop objective questions based on the content in the paragraph as a sign of their comprehension of the content. The Learners may reflect on the recap bullets and relate their understanding with the narrative in order to frame objective questions from the given text. The University expects that 1 - 2 questions are developed for each paragraph. The space given below can be used for listing the questions.

SGOU

Model Question Paper
(SET – A)

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Reg.No: .... **QP CODE..................**

Name...................

SECOND SEMESTER M.A. SANSKRIT LANGUAGE AND LITERATURE EXAMINATIONS

DISCIPLINE CORE -8- M23SN08DC-DARSANA 1-न्यायः तर्कसंग्रहःदीपिकासहितम्।

(CBCS- PG)

2023 Admission Onwards

Time: 3 Hours **Max Marks:70**

सर्वेप्रश्नाःसंस्कृतभाषायांसमाधेयाः।संस्कृतलेखने देवनागरीलिपि उपयोक्तव्या।

(Answer may be written in Sanskrit. In writing Sanskrit, Devanagari script should be used.)

SECTION-A

(प्रथमोभागः)

I.एकखण्डिकयाकेषाञ्चित्पञ्चप्रश्नानाम् उत्तराणिलिखत। **(5x2=10)**
(Answer any five Questions in a Paragraph)

1. अभावः कति विधः ?के च ते?
2. वैशेषिकमतमनुसृत्य प्रमाणानि कानि?
3. आत्मनः लक्षणं किम् ?कतिविधश्च सः?
4. असमवायिकारणस्य लक्षणम् किम्?
5. सन्निकर्षः कतिविधः?के च ते?
6. पक्षस्य लक्षणम् किम्?
7. प्रागभावस्य किं लक्षणम् ?
8. तर्कस्य किं स्वरूपम् ?

SECTION –B
(द्वितीयोभागः)

II.एकपुटेन केषाञ्चित् षड्प्रश्नानाम्उत्तराणिलिखत। **(6 x 5=30)**
(Answer any Six Questions in a page)

9. मङ्गलाचरणस्य आवश्यकतां समर्थयत।
10. तमसः दशमद्रव्यत्वं निराकुरुत।
11. जीवात्मापरमात्मनोः भेदस्वरूपम् विशदयत।
12. अनुभवस्य लक्षणम् किम्? विशदयत।
13. पञ्चावयवाः के? विशदयत।
14. असिद्धः कतिविधः? विशदयत।
15. वाक्यार्थज्ञाने हेतवः के?
16. संस्कारस्य स्वरूपं भेदान् च निरूपयत।
17. सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानयोः स्वरूपं किम्? विशदयत।
18. ज्ञानस्वरूपं तद्भेदान् च विशदयत।

SECTION –C
(तृतीयो भागः)

III. केषाञ्चित् द्वयोःप्रश्नयोः निबन्धात्मकंउत्तरंलिखत। **(2x15=30)**
(Write an essay on any two of the following)

19. न्याये प्रतिपादितान् पदार्थान् संग्रह्य लिखत।
20. पृथिव्यादि चतुष्टयस्य उत्पत्तिविनाशक्रमंनिरूपयत।
21. प्रत्यक्षप्रमाणं सलक्षणं विशदयत।
22. पदार्थतत्त्वज्ञानस्य परमप्रयोजनं निरूपयत।

SGOU

Model Question Paper

(SET – B)

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Reg.No: .... **QP CODE..................**

Name...................

SECOND SEMESTER M.A. SANSKRIT LANGUAGE AND LITERATURE EXAMINATIONS

DISCIPLINE CORE -8- M23SN08DC-DARSANA 1-न्यायः तर्कसंग्रहः दीपिकासहितम्।

(CBCS- PG)

2023 Admission Onwards

Time: 3 Hours **Max Marks:70**

सर्वेप्रश्नाःसंस्कृतभाषायांसमाधेयाः।संस्कृतलेखने देवनागरीलिपि उपयोक्तव्या।

(Answer may be written in Sanskrit. In writing Sanskrit, Devanagari script should be used.)

SECTION-A

(प्रथमोभागः)

IV.एकखण्डिकयाकेषाञ्चित्पञ्चप्रश्नानाम् उत्तराणिलिखत। **(5x2=10)**

(Answer any five Questions in a Paragraph)

1. गुणाः कति विधाः? के च ते?
2. द्रव्याणि कति? कानि च तानि?
3. आकाशस्य लक्षणं किम्?तस्य कति भेदाः?
4. परिमाणस्य लक्षणं किम्? तस्य भेदाः के?
5. परामर्शस्य स्वरूपम् किम्?
6. अन्वयव्यतिरेकिलक्षणम् किम्?
7. सुखदुःखयोः लक्षणंलिखत।
8. धर्मस्य अधर्मस्य च लक्षणं लिखत।

SECTION –B
(द्वितीयोभागः)

V.एकपुटेन केषाञ्चित् षड्प्रश्नानाम्उत्तराणिलिखत। **(6 x 5=30)**
(Answer any Six Questions in a page)

9. शब्दप्रमाणं विशदयत।
10. मीमांसकानां मते शक्तिः कुत्र भवति इतिलिखत।
11. व्याप्यत्वासिद्धः कः? किञ्चोपाधिस्वरूपम् ?
12. हेत्वाभासाः लिखत।
13. बुद्धिलक्षणं भेदान् च निरूपयत।
14. पृथिव्याः लक्षणं विशदयत।
15. पदार्थानां भेदान् विशदयत।
16. लक्षणस्य लक्षणं लिखत।
17. पृथिव्याः लक्षणं विशदयत।
18. अयथार्थानुभवस्य भेदान्विशदयत।

SECTION –C
(तृतीयो भागः)

VI. केषाञ्चित् द्वयोःप्रश्नयोः निबन्धात्मकंउत्तरंलिखत। **(2x15=30)**
(Write an essay on any two of the following)

19. तर्कसंग्रहे प्रतिपादितान्पदार्थान्विशदयत।
20. पृथिव्यादि चतुष्टयस्य उत्पत्तिविनाशक्रमंसविस्तरं प्रतिपादयत।
21. न्यायमते प्रतिपादितान् षोडशपदार्थान् निरूपयत।
22. सन्निकर्षः सभेदं निरूपयत।

സർവ്വകലാശാലാഗീതം

വിദ്യയാൽ സ്വതന്ത്രരാകണം
വിശ്വപൗരരായി മാറണം
ഗ്രഹപ്രസാദമായ് വിളങ്ങണം
ഗുരുപ്രകാശമേ നയിക്കണേ

കൂരിരുട്ടിൽ നിന്നു ഞങ്ങളെ
സൂര്യവീഥിയിൽ തെളിക്കണം
സ്നേഹദീപ്തിയായ് വിളങ്ങണം
നീതിവൈജയന്തി പാറണം

ശാസ്ത്രവ്യാപ്തിയെന്നുമേകണം
ജാതിഭേദമാകെ മാറണം
ബോധരശ്മിയിൽ തിളങ്ങുവാൻ
ജ്ഞാനകേന്ദ്രമേ ജ്വലിക്കണേ

കുരീപ്പുഴ ശ്രീകുമാർ

SREENARAYANAGURU OPEN UNIVERSITY

Regional Centres

Kozhikode
Govt. Arts and Science College
Meenchantha, Kozhikode,
Kerala, Pin: 673002
Ph: 04952920228
email: rckdirector@sgou.ac.in

Thalassery
Govt. Brennen College
Dharmadam, Thalassery,
Kannur, Pin: 670106
Ph: 04902990494
email: rctdirector@sgou.ac.in

Tripunithura
Govt. College
Tripunithura, Ernakulam,
Kerala, Pin: 682301
Ph: 04842927436
email: rcedirector@sgou.ac.in

Pattambi
Sree Neelakanta Govt. Sanskrit College
Pattambi, Palakkad,
Kerala, Pin: 679303
Ph: 04662912009
email: rcpdirector@sgou.ac.in

दर्शनम् 1 - न्यायः
तर्कसंग्रहः दीपिकासहितम्

COURSE CODE: M23SN08DC

SGOU

ISBN 978-81-971228-1-1

YouTube

Sreenarayanaguru Open University
Kollam, Kerala Pin- 691601, email: info@sgou.ac.in, www.sgou.ac.in Ph: +91 474 2966841